

СУЧАСНІСТЬ

І. Роговська: Два листи через загорожу — А. Солженіцин: Матрьонин двір — «Душа сторіччя» (До 400-ї річниці з дня народження Шекспіра) — Е. Райс: Про стиль і відсутність стилю — П. Чернов: З проблематики сільської частини УРСР — І. Лисяк-Рудницький: До стану української науки в УРСР — Р. Рахманний: Відповідь молодому сердитому сфінксові — Деклярація ЗП УГВР — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

7 (43)

ЛИПЕНЬ 1964

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

7 (43)

ЛИПЕНЬ 1964

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ІННА РОГОВСЬКА: ДВА ЛИСТИ ЧЕРЕЗ ЗАГОРОЖУ

ЛИСТ ПЕРШИЙ: ДО ТИЧІНИ

*Лілея розквітла на березі Тичіно.
Та течія знесла і лілею і берег.*

З коротких байок
Леонардо да Вінчі

«О панно Інно, панно Інно...»
На жаль, було це не до мене.
За ваші співи... Нене, нене...
Як я кохала вас, Тичіно!
«Клярнети», «Ярославна», «Осінь» —
Поганський повів Боттічеллі,
Птахів пекельних райські трелі
Над очеретом, понад Россю...
У вас лозовий, теплий голос.
На поклики вакхічних співів,
Де розчин сонця, хмелю, меду
І вітру, що здіймає гриви,
Летять пташки, кульбаби, бджоли!
Збудились Беатріче й Леда.
Одна у довгій сукні білій,
А друга в відсвітах червоних,
Примхливо линучи до тіла,
До грудей божественно голих.
В зелених листвяних коронах
Вони, як сестри, поруч сіли.
Ви знаєте, чим пахнуть мрії?
Ось так, як нічню матіоли,
Як вітерець, що грає сольо
На арфі, в п'ятигорського Еола.

Мені здається, ви і Київ —
Як мати й син. Як дзвін і Лавра.
Дніпро, сади, гора Батія.

Ви не змогли б кохати Гавра,
 Де море погляду не гріє.
 Та ось химери з Нортр-Даму
 Для вас співали б на світанні
 У лиликовій гамі
 Про смерть і про кохання,
 А, може, просто про весну.
 Андре Шеньє на привітання
 Вам голову (не руки б) простягнув.
 О, співи, співи голубині
 Вже одлунали. Леле, леле...
 За пристрасть до князівни Інні
 Язик одрізан в менестреля.

Липень 1961

ЛИСТ ДРУГИЙ: ДРУГОВІ N.

В антології підрадянських поетів
 Ти — портрет поміж інших поетів.
 Вперта зморшка, правдиве око —
 Ми не бачились скільки років?
 Все одно. Та який ти щасливий:
 Лець вікно відчиняєш — і Київ.
 Я вікно відчиняю в Бульоні,
 І даремно щитком долоні
 Заворожені Війові вії
 Заважають побачити Київ.

Я рожевий пригадую вечір,
 Теплі пахощі сонної гречі.
 Десь за містом з тобою йдем полем.
 Раптом з губ моїх мимоволі:
 «На селі в тридцять третьому році
 Трупи, трупи на кожному кроці.
 Все відчинено. Хати пусті.
 Скрізь солома. І вітер свистить.
 Чи у Данта в десятому колі
 Віднайшлося би місця доволі
 Для Іосифа разом з ділами?»
 Зірка птахом злетіла над нами.
 Ти мовчав. М'яв губами листок.
 Я згадала про твій партквиток...
 Потім, вдома, я довго не спала

І стривожено тишу питала:
Чи ти зрадиш, чи ні? Чи ти зрадиш, чи ні?
Чи врятують від зради пісні?
Та за тиждень прийшов. Зрозуміла
Я тоді — дружби нашої силу.
Почуття наше — бір без прогалини,
Вище партії, вище Сталіна.

Я далеко живу, коло Сени,
На горі, біля вілли Родена.
Тільки музика. Тільки книжки.
Тільки спомин про дотик руки.
Та колись у новій Антології
(Без усякої ідеології)
Все ж зустрінуться наші портрети:
Двох ліричних, померлих поетів.

Бульонь, 1962

На сто вісімдесят четвертому кілометрі від Москви ще доброго півроку після того всі потяги сповільнювали свій рух так майже б до руху навромацьки. Пасажири припадали до шибок, виходили в тамбур: ремонтують шлях чи що? Випав з графіка?

Ні. Пройшовши переїзд, потяг знову набирає швидкості, пасажири обсідалися.

Тільки машиністи знали й пам'ятали, з чого все це.
Та я.

1

Влітку 1953 року з пилоти гарячої пустелі я повертався навмання — просто в Росію. Ні в одному пункті її ніхто мене не чекав і не кликав, тому що я затримався з поверненням рочків на десять. Мені просто хотілося в середню смугу — без спеки, з листяним рокотанням лісу. Мені хотілося затесатися й згубитися в самій нутряній Росії — якщо така десь була, жила.

Ще рік перед тим по цей бік Уральського хребта я міг найнятися хібащо тягати носилки. Навіть електриком на порядне будівництво мене не взяли б. А мене тягнуло — вчителювати. Говорили мені досвідчені люди, що шкода й на квиток витрачатися, задурно проїжджу.

Але щось починало вже зрушуватися. Коли я зійшов по сходах . . . ського обльвно і запитав, де відділ кадрів, то з подивом побачив, що кадри вже не сиділи тут за чорними шкіряними дверима, а за скляною перегородкою, як в аптеці. Я підійшов до віконечка положливо, вклонився й попросив:

— Скажіть, чи не потрібні вам математики кудинебудь геть далі від залізниці? Я хочу оселитися там назавжди.

Кожну літеру в моїх документах перемацали, походили з кімнати в кімнату і кудись телефонували. Теж і для них була рідкість — всі ж просяться в місто, та якнайбільше. І раптом таки дали мені містечко — Високе Поле. Від однієї назви веселішало на душі.

Назва не брехала. На пагорку між видолинками, а потім іншими пагорками, суцільно обведене лісом, з ставком і греблею, Високе Поле було тим самим місцем, де не образливо було і жити і вмерти. Там я довго сидів у гайку на пні й думав, що всією душею хотів би не потребувати кожного дня снідати й обідати, тільки лишитися б тут і ночами слухати, як гілля ше-

рехтять по даху — коли ні звідки не чути радіо і все в світі мовчить.

На жаль, там не пекли хліба. Там не торгували нічим істинним. Усе село тягло поживу мішками з обласного міста.

Я повернувся у відділ кадрів і заблагав перед віконечком. Спочатку й говорити зі мною не хотіли. Потім все таки походили з кімнати в кімнату, потелефонували, поскрипіли і віддрукували мені в наказі: «Торф о п р о д у к т».

Торфопродукт? Ех, Тургенев не знав, що можна по-російському скласти таке!

На станції Торфопродукт, постарілому тимчасовому сіродерев'яному бараці, висів суворий напис: «На потяг сідати тільки з боку двірця!» Цвяхом по дошках було додряпано: «І без квитків». А при касі з тією ж меланхолійною дотепністю було назавжди вирізане ножем: «Квитків нема». Точний зміст цих додатків я оцінив пізніше. У Торфопродукт легко було приїхати, але не виїхати.

А й на цьому місці стояли колись і перестояли революцію дрімучі, непрохідні ліси. Потім їх вирубали — торфорозробники і сусідній колгосп. Голова його, Шашков, знівечив упень багато гектарів лісу й вигідно збув в Одеську область.

Між торфовими низинами безладно розкинувся виселок — одноманітні бараки тридцятих років і, з різьбою по фасаді, з зашкеленими верандами, будиночки п'ятдесятих. Але всередині цих дімків не можна було зауважити перегородки, що досягає стелі, так що не знайти було мені до винайму кімнату з чотирма справжніми стінами.

Над виселком димив фабричний комин. Туди й сюди через виселок була прокладена вузькоколійка, і маленькі паротяги, теж густо-димливі, пронизливо посвистуючи, тягали по ній потяги з рудим торфом, торфовими плитами й брикетами. Без помилки я міг припустити, що увечорі над дверима клубу буде ревіти радіола, а вулицею блукатимуть п'яні — не без того, щоб штиркнути один одного ножем.

Ось куди завела мене мрія про тихий куточок Росії. А там же, звідки я приїхав, міг я жити в ліпленій з глини хатці, що дивиться в пустелю. Там дув такий свіжий вітер ночами і тільки зоряна баня розкривалася над головою.

Мені не спалося на станційній лавці, і я, ледве розвиднілося, поплентався по виселку. Тепер я побачив малосінький базарчик. По ранній порі стояла там єдина жінка, торгуючи молоком. Я взяв пляшку, почав пити тут таки.

Мене вразила її мова. Вона не говорила, а наспівувала солодко, і слова її були ті самі, за якими потягла мене нудьга з Азії:

— Пий, пий з душею спраглою. Ти, либонь, приїжджий?

— А ви звідки? — посвітлів я.

І я дізнався, що не скрізь навколо торфорозробки, що є за насипом залізниці — горб, а за горбом — село, і село це — Тальново, споконвіку воно тут, ще коли була бариня-«циганка» і навколо ліс страшний стояв. А далі цілий край іде сіл: Часліци, Овінци, Спудні, Шевертні, Шестімірово — все глухіші, від залізниці далі, до озер.

Вітром заспокоєння повіяло на мене від цих назв. Вони обіцяли мені ядерну Росію.

І я попрохав свою нову знайому відвести мене після базару в Тальново і підшукати хату, де стати б мені в комірне.

Я здавався квартирантом вигідним: понад платню обіцяла школа за мене ще машину торфу на зиму. Обличчя жінки посіли турботи, вже не зворушливі. У самої в неї місця не було (вони з чоловіком виховували її стареньку матір), тому вона повела мене до одних своїх родичів і ще до других, але й тут не знайшлося кімнати окремої, було тісно й галасливо.

Так ми дійшли до підгаченої висихаючої річечки з місточком. Милішого від цього місця я не зауважив у всьому селі; дві-три верби, хатинка перекособочена, а на ставку плавали качки, і виходили на берег гуси, струшуючися.

— Ну, хіба ще до Матрьони зайдемо, — сказала моя супровідниця, уже втомлюючися від мене. — Тільки в неї не так пишно, в неладі вона живе, хворіє.

Дім Матрьони стояв тут таки, недалечко, з чотирма віконцями вряд на холодний північний бік, критий трісками, на два схили і з прикрашеним під світличку горішнім віконцем. Одначе згнивали тріски, посіріли від старости пластини стін і ворота, колись потужні, і прорідилася їх обшивка.

Фіртка була на засуві, але супровідниця моя не постукала, а просунула руку попід низом і відвернула завертку — нехитру вигадку від худоби. Дворик не був критий, але в домі багато було під одним дахом. За вхідними дверима внутрішні приступці підводили до просторих мостів, високо вкритих дахом. Ліворуч ще приступці вели вгору до горниць — окремих зруб без печі, і приступці вниз, у підсінечки. А праворуч була сама хата з горищем і підпіллям.

Будовано було давно й міцно, на велику родину, а жила тепер одинока жінка років під шістдесят.

Коли я увійшов у хату, вона лежала на російській печі, тут таки, при вході, накрита невизначеним темним ганчір'ям, таким незаступним у житті працюючої людини.

Простора хата і особливо краща привіконна її частина була обставлена по стільчиках і лавках — горшками й цебрами з фікусами. Вони заповнили самотність господині мовчазним, але живим натовпом. Вони розрослися гоже, забираючи скупе світ-

ло північного боку. У рештках світла і до того ж за комином круглувате обличчя господині здалося мені жовтим, хворим. І з очей її закаламучених можна було бачити, що хвороба змучила її.

Розмовляючи зі мною, вона так і лежала на печі долілиць, без подушки, головою до дверей, а я стояв унизу. Вона не виявила радості здобути квартиранта, нарікала на чорну недугу, з нападу якої зараз виходила: недуга налітала на неї не кожного місяця, але, налетівши,

— ... тримає два-дні і три-дні, так що ні встати, ні подати я вам не здолаю. А хати не шкода, живіть.

І вона перераховувала мені інших господинь, у кого мені буде спокійніше й догідніше, і посилала обійти їх. Але я вже бачив, що судилося мені — поселитися в цій темнуватій хаті з побляклим дзеркалом, у яке зовсім не можна було себе побачити, з двома яскравими, по карбованцю їм ціна, плякатами про книжкову торгівлю і про врожай, повішеними на стіні для краси.

І хоч Матрьона Василівна змусила мене походити ще по селу, і хоч за моїм другим приходом довго відмовлялася:

— Не умівши, не варивши — як потрапиш? — але вже зустріла мене на ногах, і навіть ніби задоволення прокинулося в її очах від того, що я повернувся.

Домовилися за ціну й за торф, який школа привезе.

Я тільки потім дізнався, що рік за роком, багато років, ні звідки не заробляла Матрьона Василівна ні карбованця. Тому що пенсії їй не платили. Рідня їй допомагала мало. А в колгоспі вона працювала не за гроші — за палички. За палички трудоднів у заяложеній книжці.

Так і оселився я у Матрьони Василівни. Кімнати ми не ділили. Її ліжко було у куті при дверях, біля печі, а я свою розкладушку поставив при вікні і, відтісняючи від світла улюблені Матрьонині фікуси, ще при одному вікні поставив столик. Електрика ж у селі була — її ще в двадцяті роки підтягнули від Шатури. У газетах писали тоді «лямпочки Ілліча», — дядьки, вичаївши очі, говорили: «Цар Вогонь!»

Хай комусь із села, хто заможніший, хата Матрьони і не здавалася затишною, нам же з нею тієї осені й зими зовсім була добра: від дощів вона ще не протікала і вітрами зимними видувало з неї дух печі не відразу, лише під ранок, особливо тоді, коли дув вітер з її постарілого боку.

Крім Матрьони й мене, жила в хаті — ще кішка і таргани.

Кішка була немолода, а головне — кульгава. Її з жалю взяла Матрьона, і вона прижилася. Хоч вона й ходила на чотирьох ногах, але сильно кульгала: одну ногу вона берегла, хвора була нога. Коли кішка плигала з печі на підлогу, звук дотику її до

підлоги не був по-кошачому м'який, як у всіх, а — сильний одночасний удар трьох ніг: туп! — такий сильний удар, що я не відразу привик, здригався. Це вона три ноги підставляла разом, щоб берегти четверту.

Але не тому були миші в хаті, що кульгава кішка з ними не давала ради: вона, як блискавка, плитала за ними в кут і виносила в зубах. А неприступні були миші для кішки через те, що хтось колись, ще при хорошому житті, обклеїв Матрьонину хату рифованими зеленавими тапетами, та не звичайно водно-сталь, а п'ятьма шарами. Поміж собою тапети склеїлися добре, від стіни ж у багатьох місцях відстали — і утворилася ніби внутрішня шкіра на хаті. Між пластинами хати й тапетовою шкірою миші й поробили собі ходи і нахабно шелестіли, бігаючи ними навіть і під стелею. Кішка сердито дивилася услід їхньому шерехові, але дістати не могла.

Іноді їла кішка й тарганів, але від них їй робилося недобре. Єдине, що таргани шанували, це лінію перегородки, що відокремлювала челюсті російської печі й кухоньки від чистої світлиці. У чисту світлицю вони не переповзали. Зате в кухоньці ночами були хмарою, і коли пізнім вечором, зайшовши попити води, я запалював там лямпочку — підлога вся, і лавка велика, і навіть стіна були ледве не суцільно рудими й ворушилися. Приносив я з хемічного кабінету бури, і, змішуючи з тістом, ми їх труїли. Тарганів меншало, але Матрьона боялася отруїти разом з ними й кішку. Ми припиняли підсипати отруту, і таргани плодилися знову.

Ночами, коли Матрьона вже спала, а я працював при столі, — рідке швидке шерехтіння мишей під тапетами покривалося суцільним, єдиним, безперервним, як далекий шум океану, шерехом тарганів за перегородкою. Але я привик до нього, бо в ньому не було нічого злого, в ньому не було лжі. Шерех їх — був їх життям.

Матрьона вставала о четвертій-п'ятій ранку. Дзигарям Матрьоним було двадцять сім років, як вони куплені в сільській кооперативі. Завжди вони поспішали, і Матрьона не турбувалася — аби не відставали, щоб ранком не припізнитися. Вона світила лямпочку за кухонною перегородкою і тихо, ввічливо, намагавшись не робити галасу, топила в російській печі, ходила доїти козу (вся худоба її була ця одна брудно-біла кривонога коза), по воду ходила і варила в трьох чавунцях: один чавунець — мені, один — собі, один — козі. Козі вона вибирала з підпілля найдрібнішу картопельку, собі — дрібну, а мені — з куряче яйце. Великої ж картоплі її пісчаний город, з довоєнних літ не угноюваний і завжди засаджуваний картоплею, картоплею й картоплею, — великої не родив.

Мені майже не чути було її ранкової поранини. Я спав довго,

прокидався при пізньому зимовому світанні і потягався, висував голову з-під коца й кожушини. Вони та ще таборова тілогрійка на ногах, а знизу мішок, набитий соломкою, берегли мені тепло навіть у ті ночі, коли вітер протискався з півночі в наші благенькі віконця. Почувши за перегородкою стриманий шумок, я кожного разу виразно вимовляв:

— Доброго ранку, Матрьоно Василівно!

І завжди ті ж самі доброзичливі слова звучали мені з-за перегородки. Вони починалися якимось низьким теплим воркотанням, як у бабусь у казках:

— М-м-мм... і вам також!

І трохи згодом:

— А сніданок вам уже гого-овий.

Що́ на сніданок, вона не оголошувала, та про це й догадатися було легко: картів у мундурах, або юшка картонна (так вимовляли всі в селі), або каша яшнія (інших крупів того року не можна було купити в Торфопродукті, та й яшні з боем — як найдешевшими ними відгодовували свиней і мішками брали). Не завжди було й посолене як треба, часто пригоряло, а по їжі лишало наліт на піднебінні, яснах і викликало згагу.

Але не Матрьонина була в тому вина: не було в Торфопродукті й масла, маргарину розхоплювали, а вільно тільки товщ комбінований. Та й російська піч, як я придивився, незручна для готування: варення відбувається не на очах куховарки, жар до чавунця приступає з різних боків нерівномірно. Але тому вона, мабуть, прийшла до наших предків з самого кам'яного віку, що, протоплена раз на досвітках, весь день береже в собі теплими харч і пійло для худоби, харч і воду для людини. І спати тепло.

Я слухняно з'їдав все наварене мені, терпляче відкладав набік, коли траплялося щось не належне: чи то волосина, шматочок торфу чи тарганова ніжка. Мені бракувало відваги дорікати Матрьоні. Врешті-решт вона сама ж мене попереджала: «Не умівши, не варивши — як потрафиш?»

— Спасибі, — зовсім щиро говорив я.

— За що? За своє добре? — обеззброювала вона мене ясною усмішкою. І простодушно дивлячись блякло-синіми очима, питала: — Ну, а к у ж о т к о м у що вам приготувати?

К у ж о т к о м у значило — на вечір. Їв я двічі на добу, як на фронті. Що міг я замовити к у ж о т к о м у? Все те ж таки, картів або юшка картонна.

Я мирився з цим, тому що життя навчило мене не в їжі шукати змісту повсякденного існування. Мені дорожча була ця усмішка її кругловидого обличчя, яку, заробивши врешті на фотоапарат, я марно намагався схопити. Побачивши на собі холодне око об'єкта, Матрьона надавала або напруженого, або

підвищено-суворого виразу обличчю. Раз тільки зафіксував я, як вона усміхалася чомусь, дивлячися у віконце на вулицю.

Тієї осені багато було в Матрьони образ. Намовили її сусідки домагатися пенсії. Була вона самотня з усіх боків, а з того часу, як почала сильно хворіти, і з колгоспу її відпустили. Накопичено було багато несправедливостей з Матрьоною: вона була хвора, але не вважалася інвалідом; вона чверть віку пропрацювала в колгоспі, але тому що не на заводі — не належало їй пенсії за себе, а добиватися можна було тільки за чоловіка, тобто за втрату годувальника. Але чоловіка не було вже дванадцять років, від початку війни, і нелегко було тепер здобути ті довідки з різних місць про його стаж і скільки там він одержував. Клопоту було — здобути ці довідки; і щоб написали все ж, що він одержував на місяць хоч карбованців триста; і довідку ствердити, що живе вона сама і ніхто їй не допомагає; і з року вона якого; і потім все це носити в соцзабез; і знов носити, виправляючи, що зроблене не так; і ще носити. І узнавати — чи дадуть пенсію.

Клопоти ці були тим утруднені, що соцзабез від Тальнова був у двадцятьох кілометрах на схід, сільська рада — в десятьох кілометрах на захід, а виселкова — на північ — година ходи. З канцелярії в канцелярію й ганяли її два місяці — то за крапкою, то за комою. Кожний прохід — один день. Сходить до сільради, а секретаря сьогодні нема, просто так от нема, як це буває по селах. Завтра, значить, знову йди. Тепер секретар є, та печатки в нього нема. Третій день знову йди. А четвертого дня йди тому, що наосліп вони не на тому папірці підписалися, папірці ж бо всі в Матрьони в один стосик зчеплені.

— Утискають мене, Гнатовичу, — нарікала вона мені по таких безплідних походеньках. — Заклопоталася я.

Але чоло їй не довго лишалося похмурим. Я зауважив: у неї був певний засіб повернути собі добрий настрій — праця. Відразу ж вона або хапалася за заступ і вибирала картов. Або з мішком під пахвою йшла за торфом. А чи з плетеним козубом — по ягоди в далекий ліс. І не столам канцелярським вклонялася, а лісовим куцям, та наламавши спину тягарем, до хати верталася Матрьона вже просвітлена, всім задоволена, зі своєю доброю посмішкою.

— Теперечки я на зуб узяла, Гнатовичу, знаю, де брати, — говорила вона про торф. — Ну й місцинка, втіха тай годі!

— Та Матрьоно Василівно, хіба мого торфу не вистачить? Ціла машина.

— Ху-у! твого торфу! Ще стільки, та ще стільки — тоді, бува, вистачить. Тут як зима закрутить, та продув у вікно, так не стільки топиш, скільки видуває. Влітку ми торфу понатягає-

мо скільки! Чи я й тепер не натягала б три машини? Так от ловлять. Уже одну бабу нашу по судах тягають.

Так, це було так. Уже вирувало застрашливе дихання зими. Стояли навколо ліси, а палива взяти нема де. Ревіли навколо екскаватори на болотах, але не продавали й торфу мешканцям, а тільки везли — начальству, та хто при начальстві, та по машині вчителям, лікарям, робітникам заводу. Тальновським палива не належало — і запитувати про нього не личило. Голова колгоспу ходив по селу, дивився в очі вимогливо й простодушно і про що хочеш говорив, крім палива. Тому що сам забезпечився. А зими не сподівалися.

Що ж, крали раніше ліс у пана, тепер тягнуть торф у тресті. Баби збиралися по п'ять, по десять, щоб сміливіше. Ходили вдень. За літо накопано було торфу всюди і складено стосами для сушіння. Тим і добрий торф, що, видобувши, його не можуть вивезти відразу. Він сохне до осені, а то й до снігу, як не встановиться дорога. У цей саме час баби його й брали. За раз несли в мішку торфин шість, як були сируваті, торфин десять, як сухі. Одного мішка такого, принесеного іноді кілометрів за три (і важив він пудів два), вистачало на раз витопити. А днів у зимі двісті. А топити треба: ранком російську, увечорі «голландку».

— Та що говорити! — гнівалася Матрьона на когось невидимого. — Як коні зникли, так чого на собі не притягнеш, того і в хаті нема. Спина в мене ніколи не гоїться. Зимом саночки на собі, влітку в'язки на собі, їйбогу правда!

Ходили баби на день — не по разу. У погожі дні Матрьона приносила по шість мішків. Мій торф вона виложила відкрито, свій ховала під підлогами і кожного дня забивала дірку дошкою.

— Хіба вже зметикують, вороги, — усміхалася вона, витираючи піт з чола, — а то в житті не знайдуть.

Що мав робити трест? Йому не призначали штатів, щоб розставляти охоронників по всіх болотах. Доводилося, мабуть, показувати багатий видобуток у зведеннях, потім списувати — на розтирання, на дощі. Іноді, налетами, збирали патруль і ловили бабів при вході в село. Баби кидали мішки й розбігалися. Іноді, на донос, ходили по хатах з обшуком, складали протокол на незаконний торф і загрожували передати в суд. Баби на якийсь час переставали носити, але зима насувалася і знову гнала їх — з санками по ночах.

Взагалі, придивляючись до Матрьони, я помічав, що, попри куховарення й господарство, на кожен день у неї припадало й якенубудь інше немале діло, закономірний порядок цих діл вона тримала в голові і, прокинувшись рано, завжди знала, чим сьогодні день її буде виповнений. Крім торфу, крім збирання старих пеньків, вивернутих трактором на болоті, крім брусниці, намочуваної на зиму в четвєртях («Погостри зубки, Гнатовичу»,

— частувала мене), крім вибирання картоплі, крім бігання в пенсійних справах, вона змушена була ще десь роздобувати сіңця для єдиної своєї брудно-білої кози.

— А чому ви корови не тримаєте, Матрьоно Василівно?

— О-ох, Гнатовичу, — роз'яснювала Матрьона, стоячи в нечистому фартуху в кухонному витині дверей і обернувшись до мого стола. — Мені молока й від кози вистачить. А корову придбай, так вона мене саму з ногами з'їсть. На насипу не коси — там свої господарі, і в лісі нема косити — лісництво господар, і в колгоспі мені не велять — не колгоспниця, мовляв, тепер. Та вони й колгоспниці до самих білих мух все в колгосп, а собі вже з-під снігу — що то за трава? . . . По-колишньому порали сіно серед літа, від Петра до Іллі. Вважалася трава — медова . . .

Так, одній сухій козі зібрати було сіна для Матрьони — труд великий. Брала вона зранку мішок і серп і йшла в місця, які пам'ятала, де трава росла по обніжках, понад дорогою, по острівцях серед болота. Натоптавши мішок свіжою важкою травою вона тягла її додому і в дворику в себе розкладала пластом. З мішка трави виходило сухого сіна — на вила.

Голова новий, недавній, присланий з міста, перше діло урізав усім інвалідам городи. П'ятнадцять соток пісочку залишив Матрьоні, а десять соток так і облогували за парканом. Між іншим, коли рук бракувало, коли відмовлялися баби аж надто затято, жінка голови приходила до Матрьони. Вона була теж жінка міська, рішуча, коротким сірим півплащем і грізним поглядом ніби військова.

Вона входила в хату і, не вітаючись, суворо дивилася на Матрьону. Матрьона ніяковіла.

— Та-ак, — з протягом вимовляла жінка голови. — Товаришко Григор'єва! Треба буде допомогти колгоспові! Треба буде завтра їхати гній вивозити!

Обличчя Матрьони згорталось у вибачливу півусмішку — ніби їй було соромно за жінку голови, що та не могла їй заплатити за роботу.

— Ну що ж, — тягнула вона. — Я хвора, звичайно. І до діла вашого тепер не приєднана. — І тут же з поспіхом поправляла: — На яку годину виходити?

— І вила свої бери! — повчала головиха і відходила, шелестячи твердою спідницею.

— О як! — нарікала Матрьона услід. — І вила свої бери. Ні заступів, ні вил у колгоспі нема. А я без чоловіка живу, хто мені наб'є? . . .

І міркувала потім весь вечір:

— Та що казати, Гнатовичу! Допомогти треба, звичайно, — без гною їм який же врожай? А тільки ні в тин, ні в ворота їх робота: стануть баби, на заступи спершися, і чекають, чи скоро

з фабрики гудок на дванадцять. Та ще зчепляться, рахунки зводять, хто вийшов, хто не вийшов. Про мене працювати — так щоб з в у к у не було, тільки — ой лишенько, уже обід привезли, ось уже й вечір.

Ранком вона відходила з своїми вилами.

Але не колгосп тільки, а й кожна родичка далека чи просто сусідка приходила теж до Матрьони звечора й говорила:

— Завтра, Матрьоно, прийдеш мені підсобити. Картоплю будемо докопувати.

І Матрьона не могла відмовити. Вона порушувала свою чергу діл, йшла допомагати сусідці і, повернувшись, ще говорила без тіні задрости:

— Ох, Гнатовичу, і велика ж картопля в неї! Охоче копала, відходити з дільниці не хотілося, їйбогу правда!

Тим більше не відбувалася без Матрьони ні одна оранка города. Тальновські баби встановили незаперечно, що самій скопати свій город заступом важче й довше, ніж, взявши плуг і шістьох упрягнися, виорати самим шість городів. На це й кликали Матрьону для допомоги.

— Як же, платили ви їй? — доводилося мені потім запитати.

— Не бере вона грошей. Хіба силою їй упхнеш.

Ще суєта велика випадала Матрьоні, коли підходила її черга годувати козячих пастухів: одного — здоровила, німоглухого, і другого — хлопчача з незмінною слинявою цигаркою в зубах. Черга ця була на півтора місяця раз, але заганяла Матрьону у великий видаток. Вона йшла в споживкрамницю, купувала рибні консерви, здобувала і цукру й масла, чого не їла сама. Виявляється, господині змагалися одна перед другою, намагаючись нагодувати пастухів якнайліпше.

— Бійся кравця та пастуха, — пояснювала вона мені. — По всьому селу тебе знеславлять, як їм щось не так.

І в це життя, густе турботами, ще вривалася часами важка неміч. Матрьона падала і добу-дві лежала пластом. Вона не нарікала, не стогнала, але й не ворушилась майже. В такі дні Маша, близька подруга Матрьони з наймолодших літ, приходила порати козу та топиги піч. Сама Матрьона не пила, не їла і не просила нічого. Викликати додому лікаря з виселкового медпункту було в Тальнові дивом, як щось непристойне перед сусідами — мовляв, пані. Викликали раз, та приїхала люта дуже, веліла Матрьоні, як вилежить, приходити на медпункт самій. Матрьона ходила проти волі, брали аналізи, посилали в районуву лікарню — та так і заглухло. Була тут вина й Матрьони самої.

Діла кликали до життя. Скоро Матрьона починала вставати, спочатку рухалася повільно, а потім знову жваво.

— Це ти мене раніше не бачив, Гнатовичу, — виправдувалася вона. — Всі мішки мої були, по п'ять пудів тягарем не вважала.

Свекор кричав: «Матрьоно! Спину зламаєш!» До мене дівер не підходив, щоб мій кінець колоди на передок підсадити. Кінь був військовий у нас Вовчик, здоровий...

— А чому військовий?

— А нашого на війну забрали, цього підраненого — взамін. А він норовистий якийсь трапився. Раз з переляку сани поніс в озеро, чоловіки відскакували, а я, правда, за оброть ухопила, зупинила. Вівсяний був кінь. У нас дядьки любили коней годувати. Котрі коні вівсяні, ті й тягару не визнають.

А далєбі не була Матрьона безстрашною. Боялася вона пожежі, боялася м о л о н і і, а понад усе чомусь — потяга.

— Як мені в Черусті їхати, з Нечаївки потяг вилізе, очі величезні вирячать, рейки гудуть — аж у жар мене кидає, коліна трясуться. Йібогу правда! — сама дивувалася і знизувала плечима Матрьона.

— Та, може, тому, що квитків не дають, Матрьоно Василівно?

— У віконечко? Тільки м'які пхають. А вже потяг — рушає! Ганяємо туди сюди: та зрозумійте ж! Чоловіки — ті по східцях на дах полізли. А ми знайшли двері не замкнені, упхалися просто так, без квитків — а вагони все прості йдуть, все прості, хоч на лавці розлягайся. Чому квитків не давали, паразити бездушні, — не знати...

Все ж під ту зиму життя Матрьони налагодилося як ніколи. Почали таки платити їй карбованців вісімдесят пенсії. Ще сто з чимось одержувала вона від школи й від мене.

— Ху-у! Тепер Матрьоні й умирати не треба! — уже починали заздрити деякі сусідки. — Більше грошей їй, старій, і подіти нікуди.

Замовила собі Матрьона вибити нові повстяники. Купила нову тілогрійку. І справила пальто з ношеної залізничної шинелі, яку подарував їй машиніст з Черустів, чоловік її колишньої вихованки Кіри. Сільський кравець-горбань підклав під сукню вати, і таке ладне пальто вийшло, якого Матрьона за шість десятків років не носила.

І серед зими зашила Матрьона в підкладку цього пальта двісті карбованців собі на п о ж о р о н. Повеселішала:

— Трохи й я спокою зазнала, Гнатовичу.

Минув грудень, минув січень — за два місяці не відвідала її хвороба. Частіше Матрьона вечорами почала ходити до Маші посидіти, насіння полузати. До себе вона гостей вечорами не кликала, поважаючи мою працю. Тільки на Водохрища, повернувшись зі школи, я застав у хаті танці і познайомлений був з Матрьониними трьома рідними сестрами, що називали Матрьону як старшу — льолькою або нянькою. До цього дня мало було в нашій хаті чути про сестер — чи то побоювалися вони, що Матрьона буде просити в них допомоги?

Одна тільки подія чи знак засмутив Матрьоні це свято: ходила вона за п'ять верстов у церкву на освячення води, поставила свій котьолок між іншими, а коли освячення скінчилося і кинулися баби, штовхаючися, розбирати — Матрьона не встигла серед перших, а в кінці — зник її котьолок. А замість котьолка ніякої іншої посудини не було залишено. Зник котьолок, як дух нечистий його забрав.

— Жіночки! — ходила Матрьона серед молільниць. — Чи не вхопив хто ненароком чужу воду освячену? в котьолку?

Не признавався ніхто. Буває, хлопчакі витівають, були там і хлопчакі. Повернулася Матрьона смутна.

Не сказати, одначе, щоб Матрьона вірила якомсь з пристрастю. Навіть скоріше була вона поганка, перемагали в ній забобони: що на Івана Пісного на город не можна йти — на наступний рік урожаю не буде; що коли хвищца крутить — значить, хтось десь повісився, а дверима ногу прищикнути — гість буде. Скільки жив я в неї — ніколи не бачив, щоб молилася, чи щоб вона хоч раз перехрестилася. А діло кожне починала «з Богом!» і мені кожного разу «з Богом!!» пильнувала сказати, коли я йшов у школу. Може бути, вона й молилася, але не на показ, соромлячися мене чи боячися мені заважати. Висіли в хаті ікони. У будень стояли вони темні, а в час вечері і ранком у свята запалювала Матрьона лямпадку.

Тільки гріхів у неї було менше, ніж у її кульгавої кішки. Та — мишей душила...

Трохи виборсавшись з колотнечі своєї житейської, почала Матрьона уважніше слухати й моє радіо (я не полінувався вставити собі розвідку — так Матрьона називала розетку).

Почувши з радіо, що машини винайдено нові, нарікала Матрьона з кухні:

— Все нові, нові, на старих працювати не хочуть, куди старі складати будемо?

Оповідали, як хмари розганяють з літаків, — Матрьона хитала головою з печі:

— Ой, лишенько, щось таки змінять, зиму чи літо.

Виконував Шаляпін російські пісні. Матрьона стояла-стояла, слухала і прирекла рішуче:

— Дивно співають, не по-нашому.

— Та що ви, Матрьоно Василівно, та прислухайтесь!

Ще послупала. Стиснула губи:

— Ні. Не так. Ладу не нашого. І голосом хизується.

Зате й винагородила мене Матрьона. Пересилали якомсь концерт з романсів Глінки. І раптом після півдесятка камерних романсів Матрьона, тримаючись за фартух, вийшла з-за перегородки розчулена, з пеленою сльози в неясних своїх очах:

— А от оце — по-нашому... — прошепотіла вона.

2

Так привикли Матрьона до мене, а я до неї, і жили ми попростому. Вона не докучала мені ніякими розпитуваннями. До того відсуття була в неї жіноча цікавість чи до того вона була делікатна, що не спитала мене ні разу: чи був я колись одружений? Всі тальновські жінки чіплялися до неї — дізнатися про мене. Вона їм відповідала:

— Вам треба — ви й питайте. Знаю одне — далекий він.

І коли невдовзі я сам сказав їй, що багато пробув у в'язниці, вона тільки мовчки похитала головою, ніби підозривала й раніше.

А я теж бачив Матрьону теперішню, забуту стару, і теж не ятрив її минулого, та й не припускав, щоб там було що шукати.

Знав я, що заміж Матрьона вийшла ще до революції, і відразу в цю хату, де ми жили тепер з нею, і відразу до печі (тобто не було живої ні свекрухи, ні незаміжньої зовиці, і з першого пошлюбного ранку Матрьона вхопилася за рогаць). Знав, що дітей у неї було шестеро і одне за другим помирали всі дуже рано, так що двоє відразу були неживі. Потім була якась вихованка Кіра. А чоловік Матрьони не повернувся з цієї війни. Похоронної теж не було. Односельці, що були з ним разом, говорили, що він чи то в полон попав, чи загинув, а тільки тіла його не знайшли. За вісім повоєнних років вирішила й Матрьона сама, що він не живе. І добре, що думала так. Хоч і був би тепер він живий — так одружений денебудь у Бразилії чи в Австралії. І село Тальново, і мова російська зникали б з пам'яті його...

Раз, прийшовши зі школи, я застав у нашій хаті гостя. Високий чорний стариган, знявши на коліна шапку, сидів на стільці, який Матрьона виставила йому на середину кімнати, до печі-«голландки». Все обличчя його облягало густе чорне волосся, майже не торкнуте сивиною: з чорною широкою бородою зливалися вуса густі, чорні, так що рот ледви видно було; і суцільні баки чорні, ледве відкриваючи вуха, підносилися до чорних пател, що звисали з тім'я; і ще широкі чорні брови мостами були кинені одне одному назустріч. І тільки чоло переходило лисою банею в лису простору маківку. У всьому вигляді старигана примітилися мені багатознайство й гідність. Він сидів рівно, склавши руки на ціпкові, ціпок же прямовисно вперши в підлогу, — сидів у позі терплячого чекання і, видно, мало розмовляв з Матрьоною, що вовтузилася за перегородкою.

Коли я прийшов, він плавно повернув до мене величаву голову і назвав мене несподівано:

— Батюшка!.. Бачу вас погано. Син мій учиться у вас. Григорьев Антошка...

Далі міг би він і не говорити... При всьому моему бажанні

допомогти цього шановному старому, наперед я знав і відкидав усе те непотрібне, що скаже мені старий зараз. Григорьев Антошка був круглий рожевий хлопчина з 8-ї класи «Г», що виглядав ніби після млинців. До школи він приходив ніби відпочивати, за лавою сидів і усміхався лїниво. Уже тим більше він не готував завдань дома. Але, головне, борючись за той високий відсоток успішности, яким пишалися школи нашого району, нашої області й сусідніх областей, — з року на рік його переводили, і він ясно засвоїв, що, хай і як учителі нахваляються, однаково на кінець року переведуть, і нема потреби для цього вчитися. Він просто сміявся з нас. Він сидів у 8-й класі, одначе не опанував дробів і не розрізняв, які бувають трикутники. З перших чвертей він був у міцних кліщах моїх двійок — і те саме чекало його в третій чверті.

Але цьому півсліпому старому, що мав би бути Антошці не батьком, а дідом і прийшов до мене з принизливим поклоном, — як було сказати тепер, що рік за роком школа його обдурювала, далі ж обдурювати я не можу, інакше розвалю всю класу, і перетворюся на торохтілку, і наплювати мусітиму на всю свою працю і звання своє?

І тепер я терпляче пояснював йому, що в сина занехаяно дуже, і він у школі й дома бреше, треба щоденник перевіряти в нього частіше і кріпко братися з двох боків.

— Та вже куди кріпше, батюшка, — запевнив мене гість. — Б'ю його тепер кожної неділі. А рука важка в мене.

У розмові я пригадав, що уже якось і Матрьона замовляла слово за Антошу Григорьева, але я не спитав, який він їй родич, і теж тоді відмовив. Матрьона й тепер стояла у дверях кухоньки німою прохачкою. І коли Фаддей Миронович пішов від мене з тим, що буде заходити — узнавати, я запитав:

— Не втямлю, Матрьоно Василівно, ким він вам, цей Антошка доводиться?

— Дівера мого син, — відповіла Матрьона сужувато і пішла доїти козу.

Прикинувши, я зрозумів, що чорний настирливий цей стариган — рідний брат чоловіка її, загиблого без вісти.

І довгий вечір минув — Матрьона не зачіпала більше цієї розмови. Лише пізно ввечорі, коли я думати забув про старигана і працював у тиші хати під шерех тарганів і цокання дзиґарів, — Матрьона ралтом з темного свого кута сказала:

— Я, Гнатовичу, колись за нього ледве замїж не виїшла.

Я ж і про Матрьону саму забув, що вона тут, не чув її, — але схвильовано вона це сказала з пїтьми, ніби й тепер ще той старий домагався її.

Видно, весь вечір Матрьона тільки про це й думала.

Вона підвелася з убогого ганчірняного ліжка і повільно ви-

ходила до мене, ніби йдучи за своїми словами. Я відхилився — і вперше зовсім по-новому побачив Матрьону.

Горішнього світла не було в нашій великій кімнаті, як лісом, заставлений фікусами. Від настільної ж лампи світло падало навколо тільки на мої зошити, а по всій кімнаті очам, відірваним від світла, здавався півморок рожеватий. І з нього виступила Матрьона. І щоким її приверзлися мені не жовтими, як завжди, а теж рожеватими.

— Він до мене перший женихався... раніше від Єфіма... Він був брат — старший... Мені було дев'ятнадцять, Фаддею — двадцять три... У цьому самому домі вони тоді жили. Їхній дім був. Їх батько будував.

Я мимоволі оглянувся. Ця стара сіра зігнута хата раптом крізь блякло-зелену шкіру тапетів, під якими бігали миші, вилонилася мені молодими, ще тоді не потемнілими, струганими пластинами і веселим смолистим запахом.

— І ви його..? Ну й що ж..?

— Того літа... ходили ми з ним до гаю сидіти, — прошепотіла вона. — Тут гай був, де тепер кінський двір, вирубали його... Лець не виїшла, Гнатовичу. Війна німецька почалася. Взяти Фаддея на війну.

Вона кинула це — і спалахнув передо мною блакитний, білий і жовтий липень чотирнадцятого року: ще мирне небо, хмарки плывуть і народ, що пріє з спілим врожаєм. Я уявляв їх поруч: смоляного велетня з косою на плечі; її, рум'яну, що охопила сніг. І — пісню, пісню під небом, яких тепер, при механізмах не заспіваєш.

— Пішов він на війну — пропав... Три роки причаїлась я, чекала. І ні вісточки, і ні кісточки...

Завинене старечюю злинялою хусточкою обличчя дивилося на мене у непрямих м'яких відсвітах лампи кругле обличчя Матрьони — ніби звільнене від зморщок, від буденного недбайливого строю — злякане, дівоче, перед страшним вибором.

Так. Так... Розумію... Осипалося листя, падав сніг — і потім танув. Знову орали, знову сіяли, знову жали. І знову осипалося листя, і знову падав сніг. І одна революція. І друга революція. І весь світ перевернувся.

— Мати в них померла — і освідчився мені Єфім. Мовляв, у нашу хату ти йти хотіла, в нашу й іди. Був Єфім молодший від мене на рік. Кажуть у нас: розумна виходить після Покрови, а дурна — після Петра. Рук їм бракувало. Пішла я... На Петра повінчалися, а під Миколу зимового — повернувся... Фаддей... з угорського полону.

Матрьона заплющила очі.

Я мовчав.

— Став на порозі. Я як закричу! В ноги йому кинулася б!..

Не можна... Ну, каже, якби то не брат мій рідний — я порубав би вас обох!

Я здригнувся. Від її надриву чи страху я яскраво уявив, як він стоїть там, чорний, у темних дверях і сокирою замахнувся на Матрьону.

Але вона заспокоїлася, обіперлася на спинку стільця перед собою і співуче оповідала:

— Ой-ой-ой, бідна моя голівонька! Скільки наречених було в селі — не одружився. Сказав: буду йменнячко твоє шукати, другу Матрьону. І привів таки собі з Липовки Матрьону, вивели хату окрему, де й тепер живуть, ти кожного дня повз них у школу ходиш.

Ах, он воно що! Тепер я зрозумів, що бачив тут другу Матрьону не раз. Не любив я її: завжди вона приходила до моєї Матрьони нарікати, що чоловік її б'є, і скупий чоловік, жили з неї витягає, і плакала тут, і голос же в неї був завжди сльозливий.

Але виходило, що не було за чим моїй Матрьоні шкодувати — так бив Фаддей свою Матрьону все життя й по цей день і так затиснув весь дім.

— Мене сам жодного разу не бив, оповідала вона про Єфіма. — По вулиці на дядьків з кулаками бігав, а мене — ні разочку... Тобто бив таки раз — я з зовицею полаялася, він ложку мені об чоло розбив. Скочила я з-за столу: «Залитися б вам, подавитися, трутні!» І в ліс пішла. Більше не чіпав.

Здається і Фаддею не було за чим шкодувати: народила йому друга Матрьона теж шестеро дітей (серед них і Антошка мій, наймолодший, вишкребок) — і вижили всі, а в Матрьони з Єфімом діти не трималися: до трьох місяців не доживали й не хворіючи ні на що, помирало кожне.

— Одна дочка, Олена, тільки народилася, обмили її живу — тут вона й померла. Так мертву вже мити не довелося... Як весілля мое було на Петра, так і шосту дитину, Олександра, на Петра поховала.

І вирішило все село, що Матрьона — порчена.

— Порція в мені! — переконано стверджувала й тепер Матрьона. — Возили мене до черниці однієї колишньої лікуватися, вона мене на кашель наводила — чекала, що порція з мене жабою вискочить. Ну, не вискочила...

І йшли роки, як пливла вода... У сорок першому не взяли на війну Фаддея через сліпоту, зате Єфіма взяли. І як старший брат у першу війну, так молодший без вісти зник у другу. Але цей зовсім не вернувся. Гнила й старіла колись гомінка, а тепер пустельна хата — і старіла в ній безпритульна Матрьона.

І попросила вона в тієї другої затурканої Матрьони — лона її часточку (чи кровинку Фаддея?) — молодшу їх дівчинку Кіру.

Десять років вона виховувала її тут, як рідну, замість своїх, померлих. І невдовзі передо мною видала її за молодого машиніста в Черусті. Тільки звідти їй тепер і допомога капала: іноді цукорку, коли пороса заколють — сальця.

Терплячи від хвороб і чекаючи недалекої смерті, тоді ж повила Матрьона свою волю: окремиї зруб горниці, розташований під спільним зв'язком з хатою, по смерті її віддати в спадщину Кірі. Про саму хату вона нічого не сказала. Ще три сестри її кидали оком на цю хату.

Так у той вечір відкрилася мені Матрьона з усім. І, як це буває, зв'язок і зміст її життя, ледве ставши мені видимими, — тими ж днями зрушилися. З Черустів приїхала Кіра, затурбувався старий Фаддей: у Черустах, щоб одержати й утримати ділянку землі, треба було молодяткам поставити якунебудь будівлю. Вистачало для цього Матрьониної горниці. А іншого й не було чого поставити, не було звідки лісу взяти. І не так сама Кіра, і не так чоловік її, як за них старий Фаддей запалився вхопити цю ділянку в Черустах.

І от він унадився до нас, прийшов раз, ще раз, настирливо говорив з Матрьоною і вимагав, щоб вона віддала горницю тепер таки, при житті. За цих відвідин він не здався мені тим стариком, опертим на ціпок, який от-от розпадеться від стусана чи грубого слова. Хоч і пригорблений хворими крижками, але все ще поставний, що понад шістдесят років зберіг соковиту, молоду чорнявість у волоссі, він натискав з запалом.

Не спала Матрьона дві ночі. Нелегко їй було зважитися. Не шкода було самої горниці, що стояла без потреби, як і взагалі ні праці, ні добра свого не шкодувала Матрьона ніколи. І горниця однаково була обіцяна Кірі. Але моторошно було починати ломити той дах, під яким прожила сорок років. Навіть мені, квартирантові, було боляче, що почнуть відривати дошки і вивертати пластини дому. Але для Матрьони було це — кінець її життя всього.

Але ті, що наполягали, знали, що її дім можна руйнувати і при житті.

І Фаддей з синами й зятями прийшли якось лютого ранку і заgrimіли сокирами вп'ятьох, заверещали й заскрипіли відриваними дошками. Очі самого Фаддея хазяйновито поблискували. Не зважаючи на те, що спина його не розгиналася вся, він зручно лазив і під крокви і жваво метушився вниз, прикрикуючи на помічників. Цю хату він хлопчиною сам будував колись з батьком; цю горницю для нього, старшого сина, і будували, щоб він оселився з молодією, а тепер він люто розбирав її по реберцю, щоб вивезти з чужого подвір'я.

Перезначивши нумерами вінки зрубу і дошки стелі, горницю з ванькиром розібрали, а саму хату з скороченими помо-

стами відсікли тимчасовою гонтовою стінкою. У стіні вони лишили щілини, і все свідчило, що руїтники, не будівники і не думують, щоб Матрьоні ще довго довелося тут жити.

А поки чоловіки ломили, жінки готували на день вантаження самогонку: горілка коштувала б надто дорого. Кіра привезла з Московської області пуд цукру, Матрьона Василівна під криттям ночі носила той цукор і пляшки самогонщиківі.

Винесено і складено було пластини перед ворітьми, зять-машиніст поїхав у Черусті за трактором.

Але того ж дня почалася заметіль — дуель, по-матрьониному. Вона віяла і крутила дві доби і занесла дорогу страшними заметами. Потім, ледь дорогу прим'яли, пройшов один-другий вантажник — раптом потепліло, за один день разом відтало, пішли сирі тумани, задзюркотили струмки, прориваються у снігу, і нога в чоботі грузла до самої халяви.

Два тижні не давалася тракторіві збурена горниця! Ці два тижні Матрьона ходила як неприкаяна. Від того їй особливо важко було, що прийшли три сестри її, всі одностайно вилаяли її дурепою за те, що світлицю віддала, сказали, що бачити її більше не хочуть, — і пішли.

І в ті ж дні кульгава кішка збігла з двору — і пропала. Одне до одного. Ще й це приголомшило Матрьону.

Нарешті відталу землю прихопило морозом. Надійшов соняшний день, і повеселіло на душі. Матрьоні щось гарне приснилося проти того дня. Зранку дізналася вона, що я хочу зфотографувати когонебудь за старовинним верстатом (такі ще стояли в двох хатах, на них ткали грубі підстілки), — і усміхнулася сором'язливо:

— Та вже почекай, Гнатовичу, пару днів, от горницю, бува, збуду — складу свій верстат, бож цілий у мене — і знімеш тоді. Їйбогу правда!

Видно, привабило її показати себе в старовині. Від червоного морозяного сонця ледь рожевим залилося заморожене віконце в снігах, тепер скорочених, — і грів цей відсвіт обличчя Матрьони. У тих людей завжди обличчя гарні, хто в ладу з своїм сумлінням.

Перед смерком, повертаючися з школи, я побачив рух біля нашого дому. Великі нові тракторні сани були вже навантажені колодами, але багато ще не вмістилося — і родина Фаддея, і запрошені помагати кінчали збивати ще одні, саморобні. Всі працювали, як ошалілі, з тою затятістю, яка буває в людей, коли пахне великими грішми або сподіваються на велике частування. Кричали один на одного, сперечалися.

Суперечка точилася про те, як везти сани — поодинці чи разом. Один син Фаддея, кульгавий, і зять-машиніст тлумачили, що відразу обоє сани не можна, трактор не потягне. А

тракторист, самовпевнений товстомордий гевал, хрипів, що йому видніше, що він в одій і повезе сани разом. Розрахунок його був ясний: за умовою машиніст платив за перевіз горниці, а не за рейси. Два рейси — по двадцять п'ять кілометрів та один раз назад — він ніяк не встиг би зробити. А на ранок йому треба було бути з трактором уже в гаражі, звідки він потягнув його потайки на ліво.

Старий Фаддей нетерпеливився сьогодні ж відвезти всю горницю — і він моргнув своїм поступитися. Другі, з поспіхом збиті, сани причепили за кріпкими першими.

Матрьона бігала серед мужчин, метушилася й помагала накочувати колоди на сани. Тут помітив я, що вона в моїй тілогрійці, уже вимазала рукав об зледенілий бруд колод, — і я з невдоволенням сказав їй про це. Тілогрійка була в мене пам'яткою, вона гріла мене в тяжкі роки.

Так я вперше розсердився на Матрьону Василівну.

— Ой, лишенько, бідна голівонько! — здивувалася вона. — Я ж її біжучи вхопила, та й забула, що твоя. Пробач, Гнатовичу. — І зняла, повісила сушитися.

Навантаження скінчилося, і всі, хто працював, з десяток чоловіків, прогрімилі повз мій стіл і шмигнули під занавіску в кухоньку. Звідти глузувано застукали склянки, іноді дзвюкала пляшка, голоси підносилися, вихваляння робилося запальнішим. Особливо хизувався тракторист. Супроводити сани до Черустів ішли зять-машиніст, кульгавий син Фаддея і ще небіж один. Решта розходилася по хатах. Фаддей, розмахуючи палицею, наздоганяв когось, поспішав щось витлумачити. Кульгавий син затримався коло мого стола закурити і раптом заговорив, як любить він тітку Матрьону, і що одружився недавно, і ось син у нього народився щойно. Тут покликали його, він пішов. За вікном заревів трактор.

Останньою квапливо вибігла з-за перегородки Матрьона. Вона тривожно хитала головою услід тим, що вийшли. Наділа тілогрійку, накинула хустку. У дверях сказала мені:

— І чому було двох не спорядити? Один би трактор не здолав — другий підтягнув би. А тепер що буде — Бог знає!..

І побігла слідом за всіма.

Після п'ятики, суперечок і ходіння стало особливо тихо в покиненій хаті, вихолодженій частим відкриванням дверей. За вікнами вже зовсім стемніло. Я теж загорнувся в тілогрійку і сів перевіряти зошити. Трактор затих у даліні.

Минула година, друга. І третя. Матрьона не поверталася, але я не дивувався: провівши сани, мабуть, пішла до своєї Маші.

І ще минула година. І ще. Не лише п'ятьма, але глибока якась тиша впала на село. Я не міг тоді зрозуміти, від чого тиша — від того, виявилось, що за весь вечір жоден потяг не пройшов

по лінії за півверстви від нас. Радіо моє мовчало, і я зауважив, що надто вже, як ніколи, завовтузилися миші: все нахабніше, все голосніше вони бігали під тапетами, шкрябали й попискували.

Я отямився. Була година перша ночі, а Матрьона не поверталася.

Раптом почув я кілька крикливих голосів на селі. Ще були вони далеко, але ніби штовхнуло мене, що це до нас. І правда, скоро пролунав різкий стук у ворота. Чужий владний голос кричав, щоб відчинили. Я вийшов з електричним ліхтариком у густу темряву. Село все спало, вікна не світилися, а сніг за тиждень пританув і теж не відсвічував. Я повернув нижню завертку і впустив. До хати прийшло четверо в шинелях. Неприємно це дуже, коли вночі приходять до тебе галасливо і в шинелях.

При світлі розглянувся я, одначе, що у двох шинелі залізничі. Старший, товстий, з таким самим обличчям, як у того тракториста, запитав:

— Де господиня?

— Не знаю.

— А трактор з саньми з цього подвір'я виїжджав?

— З цього.

— Вони пили тут перед виїздом?

Всі четверо мружилися, оглядаючися в напівтьмі від настільної лампи. Я так зрозумів, що когось арештували або хотіли арештувати.

— Та що трапилось?

— Відповідайте на те, що вас питають!

— Але...

— Поїхали п'яні?

— Вони тут пили?

Чи хто вбив кого? Чи не вільно було перевозити горницю? Надто вже вони на мене натискали. Але одне було ясне: що за самогонку Матрьоні могли дати строк.

Я відступив до кухонних дверцят і так закрив їх собою.

— Я не помітив. Не видно було.

(Мені й дійсно не видно було, було тільки чути).

І ніби розгубленим жестом я провів рукою, показуючи обстановку хати: мирне настільне світло над книгами й зошитами; натовп переляканих фікусів; суворе ліжко самотника. Ніяких слідів п'ятики.

Вони вже і самі з прикрістю зауважили, що ніякої п'ятики тут не було. І повернули до виходу, між собою говорячи, що п'ятика була не в цій хаті, але добре було б ствердити, що була. Я супроводив їх і допитувався, що ж сталося. І тільки у фіртці мені буркнув один:

— Розгаратало їх усіх. Не позбираеш.

А другий додав:

— Та це дрібниця. Двадцять перший швидкий ледь з рейок не зійшов, от було б.

І вони швидко пішли.

Приголомшеним, я повернувся до хати. Кого — їх? Кого — всіх? А де ж Матрьона?

Я відгорнув занавіску і зайшов до кухні. Самогонний сморід ударив мене. Це було завмерле бойовище — згромаджених стільців і лави, порожніх перекинутих пляшок і однієї недопитої, склянок, недоїденого оселедця, цибулі і покромсаного сала.

Все було мертве. І тільки таргани спокійно повзали по полю битви.

Щось було сказане про двадцять перший скорий. До чого? .. Може, треба було все це показати їм? Я вже сумнівався. Але що за клята звичка — нічого не пояснити неслужбовій людині?

І раптом скрипнула наша фіртка. Я швидко вийшов у сінці:

— Матрьона Василівна?

Двері з подвір'я відкрилися. Похитуючися, стискаючи руки, увійшла її подруга Маша:

— Матрьона... Матрьона наша... Гнатовичу...

Я посадив її, і, всуміш з сльозами, вона оповіла.

На переїзді — гірка, в'їзд крутий. Шлягбавма нема. З першими саньми трактор перевалив, а трос луснув, і другі сани, саморобні, на переїзді застрягли і розвалюватися почали — Фаддей для них дерева доброго не дав, для других саней. Відвезли трохи перші — за другими повернулися, трос рихтувати — тракторист і син Фаддея кульгавий, і туди ж, між трактором і саньми, понесло й Матрьону. Що вона там пособити могла чоловікам? Вічно вона в чоловічі справи втручалася. І кінь колить її ледь в озеро не збив під ополонку. І пощо на переїзд проклятий пішла? — віддала горницю, і весь її борг, розраховалася... Машиніст усе дивився, щоб з Черустів потяг не налетів, його ліхтарі далеко видно було б, а з другого боку, від станції нашої, ішли два паротяги зчеплені — без світла і задом. Чому без світла — невідомо, а коли паротяг задом іде — машиністові з тендера сипле в очі вугільним пилом, дивитися погано. Налетіли — і на м'ясо всіх трьох змісили, хто між трактором і саньми. Трактор скалічили, сани на друзки, рейки зірвали і паротяги обидва набік.

— Та як же вони не чули, що паротяги надходять?

— Та ж трактор заведений реве.

— А з трупами що?

— Не пускають. Оточили.

— А що я про швидкий чув... ніби швидкий?..

— А скоро десятигодинний — через нашу станцію без зупинки, і теж на переїзд. Але як паротяги звалилися — машиністи два

врятувалися, зіскочили й побігли назад, і руками махають, на рейки ставши — і встигли потяг зупинити... Племінника теж колодою покалічило. Ховається тепер у Клавки, щоб не знали, що на переїзді був. А то ж затають свідком!.. Незнайко на печі лежить, а знайка на шнурочку водять... А чоловіка Кірки — і не вдряпнуло. Хотів повіситися, з петлі витягли. З-за мене, мовляв, тітка загинула і брат. Відразу пішов сам, заарештувався. Та його тепер не в тюрму, його в божевільню. Ох, Матрьоно-Матрьононько!..

Нема Матрьони. Забито рідну людину. І в день останній я дорікав їй за тілогрійку.

Розмальована червоно-жовта баба з книжкового пляката радісно усміхалася.

Тітка Маша ще посиділа, поплакала. І вже встала, щоб іти. І раптом запитала:

— Гнатичу! Ти пам'ятаєш... плетіночка сіра була в Матрьони... Вона ж її по смерті Таньці моїй обіцяла, правда?

І з надією дивилася на мене в пітьмі — невже я забув?

Але я пам'ятав:

— Обіцяла, правда.

— То слухай, може, дозволю, я її заберу тепер? Ранком тут рідня налетить, мені вже потім не дістати.

І знову з молитовною надією дивилася на мене — її півстолітня подруга, єдина, хто щиро любив Матрьону в цьому селі...

Мабуть, так треба було.

— Звичайно... Беріть... — ствердив я.

Вона відкрила скриньку, дістала плетінку, запхнула під полу і пішла...

На мишей якесь безумство найшло, вони ходили по стінах хідьма, і майже видимими хвилями перекочувалися зелені тапети над мишачими спинами.

Ранком чекала мене школа. Година ночі була третя. І вихід був: замкнутися й лягти спати.

Замкнутися, бо Матрьона не прийде.

Я ліг, залишивши світло. Миші пищали, стогнали майже, і все бігали, бігали. Стомленою отупілою головою не можна було позбутися мимовільного трепету — ніби Матрьона невидимо кидалася й прощалася тут, з хатою своєю.

І раптом у притемку при входних дверях, на порозі, я уявив собі чорного молодого Фаддея з піднятою сокирою:

«Якби то не брат мій рідний — порубав би я вас обох!»

Сорок років пролежала його загроза в кутку, як старий ніж, — а вдарила таки...

3

На світанку жінки привезли з переїзду на санчатах під накинутим брудним мішком — все, що лишилося від Матрьони. Скинули мішок, щоб обмивати. Все було місиво — ні ніг, ні половини тулуба, ні лівої руки. Одна жінка сказала:

— Рученьку таки праву залишив їй Господь. Там буде Богу молитися...

І ось весь натовп фікусів, які Матрьона так любила, що прокинувшись якось у диму, не хату кинулася рятувати, а валити фікуси на підлогу (щоб не задихнулися в диму), — фікуси винесли з хати. Чисто вимели підлоги. Зблякле Матрьонине дзеркало завісили широким рушником давнього домашнього ткання. Зняли з стіни непотрібні плякати. Зсунули мій стіл. І до вікон, під образи, поставили на дзигликах труну, простенько збиту.

А в труні лежала Матрьона. Чистим простиралом було вкрите її відсутнє пошматоване тіло, і голова загорнена білою хусткою, — а обличчя лишилося цілісіньке, спокійне, радше живе, ніж мертво.

Сільські приходили постояти-подивитися. Жінки приводили й маленьких дітей подивитися на мертву. І коли починався плач, всі жінки, хоча б і ввійшли вони в хату так собі з цікавості, — всі обов'язково підплакували від дверей і від стін, ніби акомпанювали хором. А чоловіки стояли мовчки, випростано, знявши шапки.

Сам же плач доводилося вести родичкам. У плачі помітив я холодно продуманий, споконвіку заведений порядок. Ті, що дальші, підходили до труни ненадовго і при самій труні причитували неголосно. Ті, хто вважав себе покійниці ріднішими, починали плач ще з порога, а дійшовши до труни, нахилилися голосити над самим обличчям померлої. Мелодія була самодіяльна в кожній плакальниці. І свої власні викладалися думки й почуття.

Тут дізнався я, що плач над покійною не просто є плач, а своєрідна політика. Злетілися три сестри Матрьони, захопили хату, козу й піч, замкнули скриню її на замок, з підшивки пальта випоролі двісті похоронних карбованців, прибулим всім витлумачували, що вони тільки й були Матрьонині родичі. А над труною плакали так:

— Ох, нянька-нянька! Ох, льолька-льолька! А ти ж наша єдина! І жила б ти тихо-мирно! І ми тебе завжди приголубили б! А згубила тебе твоя горниця! А доконала тебе, клята! І пощо ти її руйнувала? І чому ти нас не послухала?

Так плачі сестер були обвинувальними плачами проти чоловічої рідні: не треба було примушувати Матрьону горницю руйнувати. (А прихований зміст був: горницю то ви взяти взяли, хати ж самої ми вам не дамо!).

Чоловікова рідня — Матрьонині ятрівки, сестри Єфіма і Фаддея, і ще племінниці різні приходили і плакали так:

— Ох, тітьнюк-тітонько! І як же ти себе не зберегла! І, напевно, тепер в о н и на нас образилися! І рідна ж ти наша, і провина вся твоя! І горниця тут ні до чого. І чого ти пішла туди, де смерть на тебе чигала? І ніхто тебе туди не кликав! І як ти померла — не думала! І чому ж ти нас не слухала? . .

(І з усіх примовлянь вилазила відповідь: у смерті її ми не повинні, а про хату ще поговоримо!).

Але широколиця груба «друга» Матрьона — та підставна Матрьона, яку взяв колись Фаддей за одне лиш ім'ячко, — збивалася з цієї політики і простакувато волала, розпачаючи над труною:

— Та ти ж моя сестричечка! Та невже ж ти на мене образишся? Ох-ма! . . Та бувало ми все з тобою говорили й говорили! І пробач ти мені, нещасній! Ох-ма! . . І пішла ти до своєї матінки, а, певно, ти по мене заїдеш! Ох-ма-а! . .

На цьому «ох-ма-а» з неї виходив весь дух — і вона билася, билася грудьми об стінки труни. А коли плач її переходив обрядові норми, жінки, ніби визнаючи, що плач удався, всі дружно говорили:

— Годі! Годі!

Матрьона відходила, але потім приходила знову і ридала ще розпачливіше. Вийшла тоді з кута старушка древня і, поклавши руку на плече Матрьоні, сказала суворо:

— Дві загадки в світі є: як народився — не пам'ятаю, як помру — не знаю.

І замовкла Матрьона відразу, і всі замовкли до повної тиші.

Але й сама ця старенька, набагато старша усіх старих тут і ніби Матрьоні зовсім чужа, за якийсь час теж плакала:

— Ох ти, моя болісна! Ох ти, моя Василівно! Ох, н а д о к у ч и л о м е н і в а с п р о в о д ж а т и !

І зовсім уже не обрядово — простим риданням нашого віку, не бідного на них, ридала злощасна Матрьонина прийомна дочка — та Кіра з Черустів, для якої везли й руйнували цю горницю. Її закручені кучерики жалюгідно розтрепалися. Червоні, як кров'ю залиті були очі. Вона не помічала, як зсувається на морозі хустка, або надівала пальто повз рукав. Вона, себе не тямлячи, ходила від труни прийомної матері в одному домі до труни брата в іншому, — і ще боялися за розум її, бо чоловіка її мали судити.

Виходило так, що чоловік її був винен подвійно: він не тільки віз горницю, але й був залізничним машиністом, добре знав правила непильнованих переїздів — і мусів сходити на станцію, попередити про трактор. Тієї ночі в уральському швидкому тисяча життів людей, що мирно спали на перших і других поли-

цях у півсвітлі потягових ламп, могла б обірватися. Через захламленість кількох людей: вхопити ділянку землі або не робити другого рейсу трактором.

Через горнища, на яку лягло прокляття з тих пір, коли руки Фаддея кинулися її руйнувати.

Зрештою, тракторист уже пішов від людського суду. А управа залізниці сама була винна в тому, що рухливий переїзд не охоронявся, і в тому, що спаровані паротяги йшли без ліхтарів. Тому вони спочатку все намагалися звалити на п'ятику, а тепер хотіли обійтися й зовсім без суду.

Рейки й насип так перенівечило, що три дні, поки стояли труни в катах, потяги не йшли — їх наvertsали іншою колією. Всю п'ятницю, суботу й неділю — від кінця слідства й до похорону — на переїзді вдень і вночі ремонтували шлях. Ремонтники мерзли і, щоб грітися, а вночі й для освітлення розкладали вогонь з дармових дощок і колод з другий саней, розкиданих поблизу переїзду.

А перші сани, навантажені, цілі, так і стояли поблизу переїзду.

І саме це — що одні сани дратували, чекали з готовим тросом, а інші ще можна було вихопити з вогню — саме це терзало душу чорнобородого Фаддея всю п'ятницю і всю суботу. Дочка його лишалася розуму, над зятем висів суд, у власному домі його лежав убитий ним син, на тій таки вулиці — убита ним жінка, яку він любив колись, — Фаддей тільки ненадовго приходив постояти коло трун, тримаючись за бороду. Високе чоло його було захмарене важкою думою, але дума ця була — врятувати колоди горниці від вогню й підступу Матрьониних сестер.

Перебравши тальнівських, я зрозумів, що Фаддей був такий на селі не один.

Що д о б р о м нашим, народним чи моїм, дивно називає мова майно наше. І його то втрачати вважається перед людьми соромно і по-дурному.

Фаддей, не присідаючи, ганяв то на виселок, то на станцію, від начальства до начальства, і з невипростуваною своєю спиною, спираючись на палицю, просив кожного уважити його старість і дати дозвіл повернути горницю.

І хтось дав такий дозвіл. І Фаддей зібрав своїх зацілілих синів, зятів і племінників, і дістав коней у колгоспі — і з того боку розверненого переїзду, об'їзним шляхом через трое сіл, обвезив рештки горниці до себе в двір. Він кінчив це вночі з суботи на неділю.

А в неділю вдень ховали. Дві труни зійшлися посередині села, родичі засперечалися, котру труну наперед. Потім поставили їх на одні розвальні поруч, тітку й племінника, і по лютневому, знову відсирілому снігу під похмурих небом повезли по-

кійників на церковне кладовище за двоє сіл од нас. Погода була вітряна, неприємна, і піп з дияконом чекали в церкві, не вийшли в Тальнове назустріч.

До царини народ ішов повільно і співав хором. Потім — відстав.

Ще під неділю не затихала бабська метушня в нашій хаті: старенька при труні мурмотала псалтир, Матрьонині сестри снували коло російської печі з рогачем, з челюстей печі пахтіло жаром від розжарених торфин, які носила Матрьона з далекого болота. З поганої муки пекли несмачні пиріжки.

У неділю, коли повернулися з похорону, а було те вже під вечір, зібралися на поминки. Столи, зіставлені в один довгий, захоплювали й те місце, де ранком стояла труна. Спочатку стали всі навколо стола, і старий, чоловік зовиці, прочитав «Отче наш». Потім налили кожному ледве на дно миски колива. Його, на спомин душі, ми висьорбали ложками, без нічого. Потім їли щось і пили горілку, і розмови ставали жвавішими. Перед киселем підвелися всі і співали «Вічну пам'ять» (так і пояснили мені, що співають її — перед киселем обов'язково). Знову пили. І говорили ще голосніше, зовсім уже не про Матрьону. Чоловік зовиці розхизувався:

— А чи помітили ви, православні, що відправляли сьогодні повільно? Це тому, що отець Михаїл мене помітив. Знає, що я службу знаю. А інакше б — зі святыми допоможи, навколо ноги — і все.

Нарешті вечеря скінчилася. Знову всі підвелися. Заспівали «Достойна есть». І знову, з потрійним повторенням: вічна пам'ять! вічна пам'ять! вічна пам'ять! Але голоси були хрипкі, не ладилися, обличчя п'яні, і ніхто в цю вічну пам'ять уже не вкладав почуття.

Потім основні гості розійшлися, лишилися самі близькі, витягли цигарки, закурили, почувися жарти, сміх. Торкнулося пропалого без вісти чоловіка Матрьони, і чоловік зовиці, б'ючи себе в груди, доводив мені й шевцеві, чоловікові однієї з Матрьонових сестер:

— Помер Єффім, помер! Як же б він міг не повернутися? Та якби я навіть знав, що на батьківщині мене повісять — однаково вернувся б!

Швець на знак погодження хитав головою. Він був дезертир і зовсім не розлучався з батьківщиною: всю війну переховався у матері під помостом.

Високо на печі сиділа, лишившись ночувати та сувора мовчазна стара, старіша за всіх старих. Вона зверху дивилася німо, засуджуюче на непристойно пожвавлену п'ятдесяти- і шістдесятірічну молодь.

І тільки нещасна прийомна дочка, що виросла в цих стінах, пішла за перегородку і там плакала.

Фаддей не прийшов на поминки Матрьони — тому, може, що поминав сина. Але ближчими днями він два рази вороже приходив у цю хату на переговори з Матрьониними сестрами і з шевцем-дезертиром.

Суперечка йшла за хату: кому вона — сестрі чи прийомній дочці. Уже справа доходила писати в суд, але помирилися, розсудивши, що суд віддасть хату не тим і не іншим, а сільраді. Угода відбулася. Козу забрала одна сестра, хату — швець з жінкою, а на рахунок Фаддеевої долі, що він «тут кожну колоду своїми руками виплекав», пішла вже перевезена горниця, і ще відступили йому хлів, де жила коза, і весь внутрішній паркан, між двором і городом.

І знову, перемагаючи німця і біль, ожив і відмолодів ненаситний старий. Знову він зібрав зацілілих синів і зятів, вони розбирали хлів і паркан, і він сам возив колоди на санчатах, під кінець уже тільки з Антошкою своїм з 8-ї «Г», який тут не лінувався.

Хату Матрьони до весни забили, і я переселився до однієї з її зовиць, недалечко. Ця зовиця потім з різних приводів згадувала щонебудь про Матрьону і якимось з нового боку освітлила мені померлу.

— Єфім її не любив. Казав: люблю одягаться культурно, а вона якнебудь, усе по-селянськи. Ну, раз, мовляв, їй нічого не треба, почав усі лишки пропивати. А раз ми з ним у город їздили, на заробітки, так він собі там дівку завів, до Матрьони й вертатися не хотів.

Всі відгуки її про Матрьону були неохайні: і неохайна вона була; і за хазяйством не пильнувала; і не оцадна була; і навіть поросяти не тримала, вигодовувати чомусь не любила; і, дурна, допомагала чужим людям безкоштовно (і сама причина згадати Матрьону випала — не було кого покликати запрогтися в плут город орати).

І навіть про сердечність і простоту Матрьони, які зовиця визнавала в ній, вона говорила з презирливим співчуттям.

І тільки тут — з цих неохвальних відгуків зовиці — вплив передо мною образ Матрьони, якою я не розумів її, навіть живучи з нею біч-о-біч.

І справді! — порося ж е в кожній хаті! А в неї не було. Що може бути легше — вигодовувати жадібне порося, яке нічого в світі не визнає, крім їжі! Тричі на день варити йому, жити для нього — і потім заколоти й мати сало.

А вона не мала...

Не ганялася за хазяйством... Не побивалася, щоб купити речі і потім берегти їх більше, ніж своє життя.

Не гналася за уборами. За одежею, що прикрашає потвор і злодюг.

Не зрозуміла й кинена навіть чоловіком своїм, поховавши шестеро дітей, але не вдачу свою товариську, чужа сестрам, зо-вицям, смішна, по-дурному працююча безкоштовно на інших, — вона не нагромадила майна на смерть. Брудно-біла коза, куль-гава кішка, фікуси...

Усі ми жили поруч з нею і не зрозуміли, що вона є той са-мий праведник, без якого, за приказкою, не стоїть село.

Ні місто.

Ні вся земля наша.

(Переклад з журналу «Новый мир», ч. 1, 1963).

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріялів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

«ДУША СТОРІЧЧЯ»

До 400-ї річниці з дня народження Шекспіра

Публікований тут матеріал править за зведення, яке надійшло до нас із кіл Українського Шекспірівського товариства. Зведення у популярній формі підсумовує ряд основних шекспірівських проблем, зокрема питання про авторство. Водночас тут дається короткий вгляд у нинішній стан української Шекспіріани. Друковане курсивним шрифтом — цитати з творів та різних документів. У примітках наведено відповідні оригінальні тексти. Це зіставлення являє собою першу в українському шекспірознавстві спробу наочно змонтувати в одному місці найголовніші стосовні до життя й творчости Шекспіра автентичні тексти в оригіналі та перекладі.

*(...) Душе сього сторіччя!
Чудесне сцени нашої обличчя!
Устань, Шекспіре мій! Не мусиш ти
До Чосера й Спенсера в прийми йти.
Чи в Б'юмонта просити трохи місця:
Не там твій пам'ятник для літописця,
Не в гробі, лиш у книзі, що живе,
Що дух наш до читання й хвал зове.¹*

Такими словами визначив місце Шекспіра серед попередників та сучасників, англійських письменників, Бен Джонсон, Молодший поплічник Шекспіра, його найближчий приятель і сам видатний поет та драматург, він надрукував свою оду в першому повному виданні

¹ (...) Soule of the Age! / The applause! delight! the wonder of our Stage! / My Shakespeare, rise; I will not lodge thee by / Chaucer, or Spenser, or bid Beaumont lye / A little further, to make thee a roome: / Thou art a Monument, without a tombe, / And art aliuie still, while thy Booke doth liue, / And we haue wits to read, and praise to giue. (...) Ben J o n s o n. To the memory of my beloved, The Avthor Mr. William Shakespeare: And what he hath left vs. Цит. за вид.: A Short Life of Shakespeare with the Sources. Abridged by Charles Williams from Sir Edmund Chambers's "William Shakespeare: A Study of Facts and Problems." At the Clarendon Press, Oxford. First edition 1933. Reprinted 1946, 1950. (Далі скрізь: Chambers — Williams). P. 202. (При цитуванні дотримано правописні особливості оригіналів, але не узгоджено вигадків, коли має місце курсивний шрифт. Подеколи у стосовних випадках впроваджено відсутні в оригіналі лапки). Переклад тут і далі Ігоря Костецького.

Шекспірових драм. Це видання вийшло вже після смерти Шекспіра, року 1623. У тій самій пропам'ятній оді Бен Джонсон уперше вжив і образ «Евонський Лебідь», тобто — «лебідь з-над річки Евон», над якою лежить Стретфорд, містечко, де народився і де помер Шекспір. Відтоді цей образ живе як постійний поетичний епітет великого сна англіїського народу:

*Прекрасний Лебедю Евонський! Знов
Будь ти на наші води ізійшов,
Окрилений, де протікає Темза,
Де ти Елізу й нинішнього Джемса
Так поривав! Та годі, ти тепер
Сузір'ям знісся аж до горніх сфер.
Світи ж нам далі, о Поетів Зоре,
Гой сцену, занепалу нам на горе,
Що їй без тебе ніч печалить зір,
Що їй єдиний день — твій світлий твір!³*

Такий вартісний друг³ — назвали Шекспіра товариші сцени Геміндж та Кондел, які з збережених у театрі «Глобус» акторських та суфлерських текстів підготували до друку це посмертне видання 1623 року. І тут бере початок світова слава Шекспіра. Покоління за поколінням говорили про нього не інакше, як у цьому апологетичному тоні.

*У наших подиві ти сам, величний,
Собі поставив пам'ятник довічний⁴ —*
віршував про Шекспіра визначний англійський поет XVII сторіччя Джон Мілтон. У своїй промові «На Шекспірівський день», виголошеній у Страсбурзі, молодий Гете твердив із захватом: усі його п'єси обертаються навколо таємної точки, — що її ще жоден філософ не бачив і не визначив, — де найпритаманніше нашого Я, наша воля з її вимогами наштовхується на неунікненну ходу цілого.⁵ У тому ж прославному дусі деклямував у своєму сонеті чеський поет Ярослав Врхліцький:

³ (...) Sweet Swan of Avon! what a sight it were / To see thee in our waters yet appear, / And make those flights vpon the bankes of Thames, / That so did take Eliza, and our Iames! / But stay, I see thee in the Hemisphere / Aduanc'd, and made a Constellation there! / Shine forth, thou Starre of Poets, and with rage, / Or influence, chide, or cheere the drooping Stage; / Which, since thy flight from hence, hath mourn'd like night, / And despaire day, but for thy Volumes light. Chambers — Williams. P. 204.

⁴ (...) so worthy a Friend (...).

⁵ Переклад Михайла Ореста.

⁵ (...) seine Stücke drehen sich alle um den geheimen Punkt — den noch kein Philosoph gesehen und bestimmt hat —, in dem das Eigentümliche des Ichs, die prätendierte Freiheit unseres Wollens mit dem notwendigen Gang des Ganzen zusammenstößt. Цит. за вид.: Geschichte der Weltliteratur. Eine Gesamtdarstellung von Erwin L a a t h s. Durchgesehene zweite Auflage. (Copyright 1953 by Droemersch Verlaganstalt München). S. 349.

*Звитязя світу, він кипить, як лава,
Сягнувши скронями далеких зір.⁶*

Але дивна річ! З неменшою силою лунали протягом віків і голоси цілком інакшого роду. Ряд видатних людей різних часів категорично заперечував Шекспірові право називатись великим поетом. Вольтер, щоправда, добачав і дещо позитивне у Шекспірі. Тим не менш, коли мова йшла про загальний присуд над мистецькими засобами англійського драматурга, він виніс цей присуд коротко й недвозначно: *п'яний дикун.⁷*

Ще більш нищівний був вирок Льва Толстого. У своїй сенсаційній статті 1903 р. «Про Шекспіра та про драму» Толстой оповідав, як він протягом життя брався читати Шекспіра в усіх можливих виглядах: і по-російському, і по-англійському, і по-німецькому в перекладах Шлегеля, як мені радили; читав по кілька разів і драми, і комедії, і хроніки і непомилково відчував усе те ж саме: огиду, нудьгу і здивування.⁸ Наприкінці статті Толстой висловлював сподів, мовляв, люди розуміють колись, що нікчемні й неморальні твори Шекспіра та його наслідувачів, які мають на меті лише розважати та забавляти глядачів, ніяк не можуть бути навчителями життя і що вчення про життя, поки нема справжньої релігійної драми, треба шукати в інших джерелах.⁹

Більш того. З легкої руки ексцентричної американки місс Делі Бекон, що року 1857 опублікувала свою, як їй здавалося, «викривальну» книгу, почали виникати одна по одній гіпотетичні теорії, які хоч і визнавали вартість цих творів, але — якраз саме тому —

⁶ Переклад Яра Славутича.

⁷ (...) sauvage ivre (...)

⁸ Цитата у ширшому контексті оригіналу: (...) Долго я не верил себе и в продолжение пятидесяти лет по несколько раз принимался, проверяя себя, читать Шекспира во всех возможных видах: и по-русски, и по-английски, и по-немецки в переводе Шлегеля, как мне советовали; читал по несколько раз и драмы, и комедии, и хроника и безошибочно испытывал все то же: отвращение, скуку и недоумение. Сейчас, перед писанием этой статьи, 75-летним стариком, желая еще раз проверить себя, я вновь прочел всего Шекспира, от «Лира», «Гамлета», «Отелло» до хроник Генрихов, «Троила и Крессиды», «Бури» и «Цимбелина», и с еще большей силой испытал то же чувство, но уже не недоумения, а твердого, несомненного убеждения в том, что та непрерываемая слава великого, гениального писателя, которой пользуется Шекспир и которая заставляет писателю нашего времени подражать ему, а читателей и зрителей, извращая свое эстетическое и этическое онимание, отыскивать в нем несуществующее достоинство, есть великое зло, как и всякая неправда. Цит. за вид.: Лев Толстой об искусстве и литературе. Том II. «Советский писатель», Москва, 1958. Стр. стр. 257-258.

⁹ (...) что ничтожные и безнравственные произведения Шекспира и его подражателей, именуемые целью только развлечения и забаву зрителей, никак не могут быть учителями жизни и что учение о жизни, покуда нет настоящей религиозной драмы, надо искать в других источниках. Там само, ст. 286.

твердили, мовляв, їх писав не актор лондонської трупи Вільям Шекспір, а хтось інший: хтось більш високопоставлений або, принаймні, більш освічений. Як могла написати «Гамлета» і повні тонких душевних порухів сонети людина, документально засвідчена тільки у грошових, тільки у ділових справах?

Справді, наприклад, у листі з 25. жовтня 1598 р. Річард Квіні, Шекспірів земляк із Стретфорду, просить його позичити 30 фунтів стерлінгів.¹⁰ Року 1604 Шекспір процесується у Стретфорді з аптекарем Філіпом Роджерзом за 2 фунти 2 шилінги.¹¹ Року 1608 він позиває деякого Джона Едденбрука, який був йому винен, разом із коштами позову, 6 фунтів 24 шилінги.¹² І далі все в такому ж роді. А особливо підсичував скептиків у їхніх сумнівах факт, що на всіх трьох сторінках Шекспірового офіційного заповіту, — до того ж і підписаного двома різними правописами прізвища,¹³ — ані одного слова не говориться про його літературні твори.

У чому тут річ? Чи йдеться у випадку заперечників Шекспірової величі про дійсну істину а чи тільки про істину загальновідомого явища: чим більший, мовляв, талант, тим більше різняться думки про нього? Чи, може, з другого боку, й справді актор, заклопотаний у приватному житті грошовими рахунками, написав сам лише поверхові, розважальні сцени цих творів, а глибші думки та образи підказали йому його покровителі, високоосвічені аристократи?

Відмінність у поглядах на мистця залежно від його величини існує поза всяким сумнівом. Але неоднотайність думок навколо Шекспіра має ще й інакший ґрунт. Справа у тому, що образ поета як відірваної від життя істоти, яка ширяє поза хмарами, образ, що виник щойно за доби європейського романтизму, заслонив собою в очах дослідників XIX сторіччя, — а за інерцією, і нашого сторіччя, — той факт, що поет далеко не за всіх часів був такою мрійливою істотою. Зокрема, не був він нею в Англії, де королювала «Еліза» (Єлисавета), а потім «Джеме» (Яків І).

Це була доба бурхлива, доба відкрить, доба змагань з Іспанією за володіння над морями та колоніями. Людина цієї епохи відзначається широтою зацікавлень, поєднанням, здавалося б, непоєднаних смаків та уподобань. В епістолярній спадщині графа Ессекса вици-

¹⁰ Loveinge Contreyman, I am bolde of yowe as of a ffrende, craveinge yowre helpe with xxx ll vppon Mr. Bushells & my securytee or Mr. Myttons with me. (...) Richard Quiney to Shakespeare. Chambers — Williams. P. 156.

¹¹ Chambers — Williams. P. 59.

¹² Там само.

¹³ Shakspere і Shakspeare. Це, щоправда, саме з себе свідчить не про неписьменність, а лише про неусталеність тодішнього правопису. Геміндж і Кондел, редактори та видавці першого фоліо 1623 р., у присвяті цього видання графам Пембрукові та Монтгомері підписані як John Heminge і Henry Condell, на наступній сторінці, у зверненні до читачів, як John Heminge і Henrie Condell, у спискові ж головних виконавців шекспірівських г'єс фігурують як John Hemings і Henry Condell.

туємо і розгалужені філософічні роздуми, і практичні поради Єлисаветі, як краще опанувати строптиву Ірландію. Сер Волтер Ролі, який не гребував чисто піратськими вчинками на користь новопосталої імперії, був одночасно тонким літератором, ба — поетом.

Поети, своєю чергою, кидалися з головою у ризиковані пригоди, у фантастичні фінансові операції. Лодж брав участь у другій експедиції мореходця Кавендіша. Марло, геніяльний одноліток Шекспіра, — в авторстві якого, до речі, ніхто не сумнівається, хоч і він походив з народних низів (був сином бідного шевця з Кентербері), — провадив життя типового авантюриста і був убитий у корчемній бійці. Згаданий Бен Джонсон, автор драм і поем, знавець клясичних мов, поет-лавреат, двічі бився на дуелі, не цурався заглянути в чарку, був славолюбом і грошолобом.

Такі вразливі контрасти перестануть разити, коли брати цих людей невідривно від їхнього часу. Це було світання торговельного капіталізму. Над усім панували закони ризику, що не знали середини. Людина або втрачала все і гинула на смітнику суспільства, або ж досягала великого добробуту, багатства, почестей. Людина була великомаштабна, суцільна і у своїх чеснотах, і у своїх пороках. Тому й не дивина, що люди найделікатнішої душевної організації брали участь у підприємствах, які недвозначно відгнали всіма властивостями доби накопичення, включно з лихварством.

У всякому разі, ніхто з видатних інтелектуалів тієї епохи, які висловлювались про сучасну їм літературу та театр, не вбачав нічого неможливого у тому, що ці поеми й п'єси писав саме актор Шекспір. Року 1594 автор, що підписався скороченим «В. Гар», згадує щойно появлену поему «Люкреція»,¹⁴ і є підстави гадати в цьому авторі Вільяма Гарвея, фізіолога, відкривача системи кровообігу. Інший славетний Гарвей, Габріел, у своїх замітках, роблених на самому порозі двох сторіч, свідчить про різні гатунки читачів Шекспіра: *Молодший гатунок почерпує задоволення з Шекспірових «Венери та Адоніса», тоді як його «Люкреція» і його «Трагедія Гамлета Принца Данського» містять у собі таке, що довподоби більш зрілому в мудрості гатункові.*¹⁵ У передмові до власної поеми «Дайфант» 1604 р. Ентоні Сколокер запитує себе, чи не повинен він звернутися до *простонародної стихії, подібно як у трагедіях дружнього Шекспіра, де комік каже, під час коли трагик зводиться навшпиньки. Ййбогу, це повинно всім*

¹⁴ You that have writ of chaste Lucretia, / Whose death was witness of her spotlesse life (...) W. Har. Epicedium. A funeral Song, upon (...) the Lady Helen Branch. Chambers — Williams. P. 190.

¹⁵ The younger sort takes much delight in Shakespeares Venus, & Adonis: but his Lucrece, & his tragedie of Hamlet, Prince of Denmarke, haue it in hem, to please the wiser sort. (...) MS. note in copy of Speght's "Chaucer" (1598), pr. with facs. in G. C. Moore Smith, "Gabriel Harvey's Marginalia", 232. Chambers — Williamms. P. 193-194.

подобатись, як «Принц Гамлет».¹⁶ Роком пізніше відомий історик та антиквар Вільям Кемден в одному своєму творі зачисляє Шекспіра до найплідніших умів цього нашого часу, супроти яких віки потомні виявлятимуть щирий подив.¹⁷

Актор і автор Шекспір був живою постаттю серед живих сучасників. Вони бачили, як він жив і творив, вони засвідчили його звички, його вдачу, його спосіб писати.

Молодий — ми сказали б сьогодні: літературний критик — Френсіс Мерес у своєму огляді «Схоронище Премудрости» говорить про медоточивого та медово-язичного Шекспіра,¹⁸ і це либонь було щось наче кличка його у колі богеми. Принаймні подібно називає його ціла низка сучасників: Річард Барнфілд — ти, Шекспіре, чия медотекуча мова, на вподобу світові, одержує собі хвалу,¹⁹ Джон Вівер — медово-язичний Шекспіре,²⁰ Генрі Четл — його медоносна муза,²¹ Томас Гейвуд, знову ж таки — медоточивий Шекспіре.²²

Не бракувало і веселих пригод інтимного характеру. Правозаступник Джон Меннінгтем занотовує у своєму щоденнику 13. березня 1602 р. свіжий анекдот про те, як Шекспір підслухав домову свого колеги-актора Річарда Бербеджа з однією пані про побачення після вистави «Річарда III» (якого саме грав Бербедж). Тож коли цей останній з'явився на призначене місце, виявилось, що товариш випередив його Тобі, — пише Меннінгтем, — коли сповіщено, мовляв, перед двоєрима Річард Третій, Шекспір звелів відповісти, що раніше за Річарда Третього був Вільям Завойовник. А Шекспірове ж ім'я якраз Вільям.²³

¹⁶ (...) or to come home to the vulgars Element, like Friendly Shakespeare's Tragedies, where the Comedian rides, when the Tragedian stands on Tip-toe: Faith it should please all, like Prince Hamlet. (...) Anthony Scoloker. Epistle to "Daiphantus, or the Passions of Love". Chambers — Williams. P. 208.

¹⁷ (...) William Shakespeare, & other most pregnant witts of these our times, whom succeeding ages may iustly admire. William Camden. Remaines of a greater Worke concerning Britaine. Chambers — Williams, там само.

¹⁸ (...) mellifluous & hony-tongued Shakespeare (...) Francis Meres. Palladis Tamia: Wits Treasury (S. R. 7 Sept. 1598). Chambers — Williams. P. 192.

¹⁹ (...) And Shakespeare thou, whose hony-flowing Vaine, / (Pleasing the World) thy Praises doth obtaine. (...) A Remembrance of some English Poets. Poems in Diuers humors, London, 1598. Цього тексту в Чемберза — Вільямса нема, і його цитовано тут за виданням: Shakspeare Allusion-Books. Part I. A. D. 1592 — 8. Edited by C. M. Ingleby. New Shakspeare Society. Series IV, 1. London, E. C., 1874.

²⁰ Honie-tong'd Shakespeare (...) John Weever. Epigrammes in the oldest Cut, and newest Fashion. Chambers — Williams. P. 194.

²¹ (...) his honied muse (...) Henry Chettle. Englandes Mourning Garment (n. d., S. R. 25 Apr. 1603). Chambers — Williams. P. 189.

²² (...) Mellifluous Shake-speare (...) Thomas Heywood. The Hierarchie of the Blessed Angels (1635). Chambers — Williams. P. 211.

²³ Повний текст цього запису: (...) Vpon a tyme when Burbidge played Rich. 3. there was a citizen greue soe farr in liking with him, that before shee went from the play shee appointed him to come that night vnto hir by the name of Ri: the 3. Shakespeare overhearing their conclusion went before, was intertained, and at his game ere Burbidge came. Then message being brought that Rich. the 3.d was

Надзвичайно живі свідчення й про такі невід'ємні сторони літературно-театрального побуту, як взаємна критика, що інколи відбувалася на межі більш або менш серйозних сварок, проте врешті репут виливалася у повне гумору, дружнє висміювання.

Року 1596 Шекспір виклопотає собі герб, який носив девіз «Не без прав».²⁴ Це дало підставу Бенові Джонсонові вивести у комедії «Кожен поза своїм гумором» провінціяла, якому жартома радять зобразити на гербі свинячу голову, а до неї напис: «Не без гірчиці.»²⁵ Чума, не чоловік той Бен Джонсон, — говорить комедійний актор Вільям Кемп, що його як дійову особу ввели у другу частину скетчу «Повернення з Парнасу» кембріджські студенти. — *Своїм Горацієм він дав поетам пілюлю. Та нічого, наш товариш Шекспір прописав йому такого про-слабного, що всі побачили, як йому довіряти.*²⁶ Сперечання навколо клясичних тем, видно, було таки гостре між друзями. В усякому разі, у пізніших своїх записах Бен Джонсон занотовував як блазнювання, якого він не схвалював, один парадокс із Шекспірової п'єси саме з античної історії — з «Юлія Цезаря».²⁷

Той самий Бен Джонсон, рядки прославної оди якого наведено тут напочатку, вмів бути суворим супроти вад покійного друга. Шекспір, — переказує Бенові Джонсонові слова поет Вільям Драммонд, у якого той гостював року 1619, — *вивів в одній п'єсі гурт людей, які кажуть, вони, мовляв, зазнали суднотрощі в Богемії, — а там же й за сотні миль нема ніякого моря.*²⁸ А сам Бен Джонсон у своїх «Відкриттях» свідчить таке: *Я пригадую, актори часто називали заслугою Шекспіра те, мовляв, писавши, що б він тільки не укладав, він ніколи не викреслював ані рядка. Моя відповідь була: краще б він їх викреслив був тисячу, — і це вони вважали за лихослів'я. Я ж говорив це не для потомства, лише з-за їхнього невігластва. Вони бо вибирали таку*

at the dore, Shakespeare caused returne to be made that William the Conquerour was before Rich. the 3. Shakespeare's name William. (...) John Manningham. Diary. Chambers — Williams. P. 206.

²⁴ "Non sanz droict".

²⁵ CARLO S'lud, it's a Hogs Cheeke and Puddings in a Peuter field this. SOGLIARDO How like you them signior? PUNTARVOLO Let the word be, "Not without mustard", your Crest is very rare sir. Ben Jonson. Every Man Out of His Humour. Chambers — Williams. P. 199.

²⁶ (...) O that Ben Ionson is a pestilent fellow, he brought vp Horace giuing the Poets a pill, but our fellow Shakespeare hath giuen him a purge that made him beray his credit (...) The Returne from Parnassus, Part II. Chambers — Williams. P. 197.

²⁷ (...) Many times hee fell into those things, could not escape laughter: As when hee said in the person of Caesar, one speaking to him; "Caesar thou dost me wrong." Hee replied: "Caesar did never wrong, but with just cause" and such like: which were ridiculous. (...) Ben Jonson. De Shakespeare nostrati. Timber: or, Discoveries; Made upon Men and Matter. Chambers — Williams. P. 205.

²⁸ Sheakspear in a play brought in a number of men saying they had suffered Shipwrack in Bohemia, wher ther is no Sea near by some 100 Miles. Ben Jonson. Conversations with William Drummond, during a visit to Hawthornden of c. Dec. 1618 to Jan. 1619. Chambers — Williams. P. 201.

обставину, щоб вихваляти свого друга, в якій він найбільше хибував. Так от щоб виправдати мою власну безсторонність: я бо любив цю людину і віддаю шану її пам'яті. — з цього боку, щось наче ідолопоклонство. — так, як то тільки можна робити. З нього була справді чесна, щира й свободна натура. Вмів знаменито фантазувати, розкішно уявляти і тонко висловлюватись. При тому він у висловах виливався з такою легкістю, що часом доконечно було його просто спляти.²⁹ І про ту саму легкість у писанні оповідають, — щоправда, не як про ваду, а як про достоїнство, — також і друзі-актори Геміндж та Кондел: Його дух і рука йшли у парі, і що він думав, те висловлював безперешкодно. (...)³⁰

Так чи так, а саме з цих свідчень про побут і творчість з боку людей, які стояли до Шекспіра найближче, свідчень, цінних саме тому, що вони не приховують недоліків та слабкостей, ми можемо висувати точне уявлення про дійсного Шекспіра. *Латину мало знав, ще менше греку*³¹ — не затаює Бен Джонсон навіть у похвальній оді. Але цей же вчений друг не вагається показати, як Шекспірові ерудицію заступала його сильна сторона — фантазія. І справді, Шекспір читав «Метаморфози» Овідія, мабуть, не у першотворі, а у відомому перекладі Голдінга. Та читання тим не менш притьмом запалило силу уяви, і з того постало *перше поріддя моєї вигадки*,³² — як сам назвав свою поему «Венера та Адоніс» Шекспір у присвяті її видання року 1593 графові Савсемптонів. І напевне ж поему цю писав ніякий не замаскований аристократ, а самородний талант з народу, якщо він присвячував її аристократові з такою скромною обіцянкою: *я використовуватиму всі години дозвілля, аж поки спроможуся створити вам на честь щось важливіше*.³³

Поему спіткав колосальний, як на той час, видавничий успіх: за 13 років вона зазнала п'ять видань. Видавничий успіх був, звичайно, зумовлений успіхом у читача. Поема повідала про кохання, про його

²⁹ I remember, the Players have often mentioned it as an honour to Shakespeare, that in his writing, (whatsoever he penn'd) hee never blotted out line. My answer hath beene, would he had blotted a thousand. Which they thought a malevolent speech. I had not told posterity this, but for their ignorance, who choose that circumstance to commend their friend by, wherein he most faulted. And to justifie mine owne candor, (for I lov'd the man, and doe honour his memory (on this side Idolatry) as much as any.) Hee was (indeed) honest, and of an open, and free nature: had an excellent Phantsie; brave notions, and gentle expressions: wherein hee flow'd with that facility, that sometime it was necessary he should be stop'd (...) Ben Jonson. De Shakespeare nostrati. (...) Chambers — Williams. P. 205.

³⁰ (...) His mind and hand went together: And what he thought, he vttered with that easinesse, that wee haue scarce received from him a blot in his papers. (...) John Heminges and Henry Condell. To the great Variety of Readers. Chambers — Williams. P. 221.

³¹ (...) And though thou hadst small Laine, and lesse Greeke (...)

³² (...) take the first heire of my inuention (...)

³³ (...) take aduantage of all idle houres, till I haue honoured you with some grauer labour (...)

гіркоту, але також і про лови, про молодецьку їзду верхи, і це любивши всі шари суспільства часів Ренесансу: найвищі і найнижчі. Виведений на сцену студент у першій частині «Повернення з Парнасу», так би мовити, «сердитий молодий чоловік» тієї пори на переломі сторіч, висловлюється так: *Нехай цей збаранілий світ цінце собі Спенсера й Чосера. Я ж бажаю вшановувати милого пана Шекспіра, я бажаю мати його «Венеру та Адоніса» в себе під подушкою.*³⁴ Ось одне місце з цієї елегантною строфою написаної поеми:

*Зволь, раю мій, з коня зійти баского
І приоблиши на час погонь свою.
Від тебе я за ласку цю нічого
З солодких таємниць не затаю.*

*Ось тут тебе, де полоз не повзтимо,
Я задушу цілунками палкими.*³⁵

Наступного року 1594 Шекспір виступив з новою поемою і присвятив її тому ж графові Савсемптонові. Англійський дослідник Джон Дувр Вілсон звертає увагу на сердечніший тон нової присвяти, і воно й дійсно виглядає так, що за цей рік наш автор набув доброзичливого та щедрого покровителя. *Те, що я вчинив, ваше, — писав тепер Шекспір у присвяті, — як і те, що я мушу далі чинити, бож ваша частка є в усьому, що я посідаю.*³⁶ Поема носила назву «Схоплення Люк्रेції», і за фабулу їй правила давня римська легенда про знечещення дружини римського патриція непогамованим у пристрасті Тарквінієм.

*Немов би лев, похмурий і жадний
На свіжу здобич, він стоїть край неї,
Що розпростерлась, потонувши в сні;
І зрив жади буртає з-під керей.
Стенілий, спраглий близькості цієї,
Палає в Тарквіна нестримний зір,
І в тілі збудження реве, як звір.*³⁷

Тут уже несхибно чути майбутнього автора драм. Передчуто, зокрема, драматичний образ хтивого Анджельо з «Як гукнешся, так і озветься».

Прибувши до Лондону десь наприкінці 80-их років XVI сторіччя, Шекспір відразу ж пов'язав свою долю з театральним мистецтвом. Сліди його руки знати більшою або меншою мірою на цілому ряді п'єс, писаних здебільшого колективно. Але приблизно від цього часу ви-

³⁴ (...) Let this duncified worlde esteeme of Spencer and Chaucer, I'll worshipp sweet Mr. Shakspeare, and to honoure him will lay his Venus and Adonis under my pillowe (...) The Returne from Parnassus, Part I. Chambers — Williams. P. 197.

³⁵ Venus and Adonis, 3. Переклад Олега Зуєвського.

³⁶ (...) What I haue done is yours, what I haue to doe is yours, being part in all I haue, deuotes yours. (...)

³⁷ Rape of Lucrece, 61. Переклад Яра Славутича.

ходу в світ «Люкреції» він виступає як дедалі самостійніший автор театральних творів.

Напочатку вони в нього майже всі пройняті безжурними веселощами. Це переважно комедії, як от одна з перших, «Любощі намарно», яка появляє молодого короля Наварського та трьох його друзів-придворців, що дали були обітницю зректись кохання, а ходом дії безнадійно закохалися. Тут же фігурує й кілька гротескових постатей, зокрема — химерний еспанець Дон Адріано де Армадо, який, хоч і сам таємно закоханий у селянку Жакенетту, проте вдає з себе ревного сторожа королівської заборони закохуватись і карає кожного її порушника. Так, упіймавши на гарячому предмет своїх зідхань із штукарем вистави Голоवेशкою, він посилає цього останнього на суд до короля у супроводі поліцає і власноручного листа. Цим листом Шекспір пародіював широкомовний, штучний стиль, що був на той час модою у двірських колах. Ось король читає листа від Дона Адріано:

« (...) Далі, стосовно місця — де саме. Я маю на увазі: де саме я наштотхнувся на оте непристойне та позбавлене глузду діяння, котре з мого сніжнобілого пера виволікає атрамент кольору ебенового дерева, як ти ото його тут добавачеш, сприймаєш, оглядаєш або зриш. А втім, до місця — де саме. Отже: на північно-північний схід і проти сходу від західньої закутини твого чудасійно заплутаного саду. Ось там я й звидів отого низькодухого вівчаря, отого підлого піскаря твоєї веселичності — — »

ГОЛОВЕШКА *Мене?*

КОРОЛЬ *« — — оту неосвічену, непросвічену душу — — »*

ГОЛОВЕШКА *Мене?*

КОРОЛЬ *« — — отого плаского хлопа — — »*

ГОЛОВЕШКА *Усе ще мене?*

КОРОЛЬ *« — — котрий, наскільки я пригадую, наречен бисть Голоवेशкою — — »*

ГОЛОВЕШКА *А бачте: таки мене!*

КОРОЛЬ *« — — у з'єднанні та з'єдиненні, всупереч твоєму оголошеному та проголошеному едиктові та канонові, котрий велить повдержуватись від пристрастей, купно з... О, купно з... Але я стражду ознаймити, купно з ким саме — — »*

ГОЛОВЕШКА *Купно з дівулею.*

КОРОЛЬ *« — — купно з нашої пращурки Еви чадом, з її дщєр'ю. Або, ясніше для твого ясновельможного зрозуміння: з женичною. Його я, згідно мого постійно-чуйного обов'язку, котрий мене раз-у-раз острожить, послав есм до тебе, аби він прийняв возміздя покарання, через твоєї світлоличности судовиконавця Антонія Лобуряку, мужа доброї слави, поведінки, тримання та поважання.»*

ЛОБУРЯКА *Мене, коли ваша ласка. Я й есть Антось Лобуряка.*

КОРОЛЬ *«Стосовно Жакенетти — так бо наречен бисть отой слабкий сосуд, іж його я поиняв із сим дотичним ницим пейзаинном,*

— її я затримав яко сосуд для наповнення гнівом твого закону. І на найменшу світлу твою вказівку да буде вона приведена перед лице судочинства. Твій, у суцільному виконанні самовідданого та гарячесердого ревнування обов'язку, Дон Адріано де Армадо.»³⁸

Комедія переповнена жартами, дотепами, іграми слів, словесними вигадками такого звучання, що їм позаздрив би й модерний дадаїст. Ось для прикладу таке словечко: *гоноріфікабілітудінітатібус*.

Що характеристичне для «Любощів намарно», це постійне тяжіння до сонетної форми, яке то тут, то там виливається у правильний англійський сонет. Сонетом визнається, приміром, один з героїв, Льонгавіль, у своєму банкрутстві супроти непереможної природи кохання:

*Хіба не красномова твого зору,
Що світ їй заперечити не може,
Взяла над словом мого серця гору?
Карати, що від тебе йде — негоже.
Я жінки відцуравсь. Та свідчу з-чесна:
Цуравсь я не тебе, бо ти — богиня.
Клявсь по-земному, ти ж — любов небесна:
Моїм неласкам — з ласк твоїх зціління.
Присяги — тільки подих. Подих — пара.
В тобі, у сонці на мою країну,
Той випар клятви щез, немов примара,
І слова злам — мені не у провину.
Зламав. Та хто ж здурів би так докраю,
Щоб коштом клятви не здобути раю?»³⁹*

Писані сонетною формою Шекспірові поезії видано щойно 1609 року. Але складати їх він почав значно раніше. Про них згадує Мерес у «Схоронищі Премудрости», виданому 1598 р.⁴⁰ А рік по тому два сонети Шекспіра вже побачили світ — у поетичній збірці «Пристрасний прочанин». Сонети Шекспірові написано з різних нагод і адресовано до різних об'єктів, вони відмінні характером і настроєм. Ось один, сонет 66, створений, можливо, під час праці над «Гамлетом», настільки в ньому тема близько перегукується з славетним монологом принца Данського:

*З усього стомлен, кличу безрух — смерть,
Бо бачити заслугу жебраком,
І врамлення ніщоти в пишну щертъ,
І чисту віру, викляту гуртом,
І злото чести, зміщене в ганьбу,
І запаскудження дівочих цюот,*

³⁸ Love's Labour's Lost, I, 1. Переклад тут і далі Ігоря Костецького.

³⁹ Love's Labour's Lost, IV, 3.

⁴⁰ (...) his sugred Sonnets among his priuate friends (...) Chambers — Williams. P. 192.

І доскональства скривджену судьбу,
 І під калік насильством сил розсот,
 І вміння, скуте мусом німоти,
 І дурість докторовану чола,
 І прямоту з прозванням глупоти,
 І бранця-благо в стіп державця-зла:
 З усього стомлен, я в ніщо б пішов,
 Будь не всамотнив тим мою любов.⁴¹

Але й сонети зовсім інакшого роду — безжмарні, веселі, грайливі. У двох з них Шекспір будує гру слів із зменшеної форми власного свого ім'я та з слова із значенням «воля», «бажання». І те, і те по-англійському звучить однаково: «Вілль». Наводимо один із цих сонетів, 135:

Тій там — довілля, а тобі — до Вілля,
 І «Вілль» — додатком над достатком воля;
 Це ж я бо, хто в слажду твого дозвілля
 Кладе від себе кілька прикрих доль.
 Чи ти ж, чий воління непоемні,
 Не зволиш волю вволити мою?
 Чи справді волі в інших так приємні,
 Я ж — добровілля — сяйва не даю?
 Довліє море водному вдовілляю,
 А все ж бере й з дощів до щерти хвиль;
 Так, повновільна, й ти своєму Віллю
 Дай збільшити тебе ще точ на «Вілль».
 Не убивай же в зла й добра свавілля;
 Волій в однім привілля все — при Віллі.⁴¹

У такій же манері жартівливої гри витримано той дуетний сонет, що править за діалог Ромео та Джульєтти під час їхньої першої зустрічі на святі в Капулетів:

РОМЕО Якщо я недосгойною рукою
 Значешу святощ — гріх не йде в рахунок:
 Уста-прочани те, що грубо скою,
 Злагіднять, червоніючи, в цілунок.

ДЖУЛЬЄТТА Прочанин чемний кривдять свої ручки,
 Що чинять на побожности рахунок:
 Бо пальмові пучки — святому в пучки,
 І пучок сплет — пучків святий цілунок.

РОМЕО А мають рот святі і пальмоносці?

ДЖУЛЬЄТТА Для псалм, прочанине, на мольби віри.

РОМЕО Так молять ротик у святої мосці

Ці псалми рук: крий віру від зневіри.

⁴¹ Переклад Ігоря Костецького.

⁴² Переклад Ігоря Костецького.

ДЖУЛЬЄТТА *Святі не рушаються, вінчавши псалъму.*

РОМЕО *Не рушся. Сам здобуду псалъми палъму.*⁴³

І от сталося. Діти двох смертельно розсварених родин покохали одне одного. Ромео приходив під балъкон, на який уночі вийшла Джульєтта. Вони не можуть наговоритись, не можуть надивитись одне на одного, не можуть розлучитись:

ДЖУЛЬЄТТА *Світає. Я вже хочу, щоб ти йшов.*

А знаєш, як я хочу? Щоб як пташка,

Ота, що в пустотливого дівчиська

В долоні прип'ята шнурочком срібним:

Її пуска — і зараз же назад!

Бо любить і її свободі заздрить.

РОМЕО *Я хочу як та пташка.*

ДЖУЛЬЄТТА *Я також.*

Та я б тебе в обіймах задушила.

Добраніч, ой, добраніч. На прощання

*Казати му «добраніч» аж дорання.*⁴⁴

Провалля між голосом передсуду та голосом чистого людського серця глибшає. Воно загрожує перетворитись на безодню. На сцені, щоправда, з'являється світлий персонаж — старенький чернець- францисканець брат Лаврін. Друг природи, він збирає у козубеньку лікарське зілля і примовляє при тому своєю зворушливою старомодною мовою:

БРАТ ЛАВРІН *На хмуру ніч всміхаєсь сірокий ранок,*

Хмари в многоцвітний на сході йме серпанок,

І темнота плямиста мов п'яна хитаєсь,

З путі дня й од Титана огнеколес усуваєсь.

Нум, заки еще сонце не розпалило око,

Не висушило роси, їж сидять з ночі глибоко,

Заки еще гарячий не звеселився день —

Злими і добрим зіллям нашу наповним козубень.

Земля, природи матір, ест і єї труною,

*Те, що в ній погребано, те й зроджуєсь ньюю (...)*⁴⁵

Брат Лаврін пройнятий бажанням допомогти закоханим. Таємно їх обвінчуючи, він сподівається тим покласти край ворожнечі двох родин. Даремні зусилля! Ворожба святкує тріумф. Батьки схаменулися щойно над пробом веронських коханців, і князеві Верони залишається тільки виректи журний підсумок:

КНЯЗЬ *Понурий мир приносить нам світанок.*

Бариться сонце в цю годину ранню.

Ходім. Порадимось наостанок,

Як бути тут прощенню й покаранню.

Бо вже ж знайти журбою рівну годі

⁴³ Romeo and Juliet, I, 5. Переклад тут і далі Ігоря Костецького

⁴⁴ Romeo and Juliet, II, 2.

⁴⁵ Romeo and Juliet, II, 3.

*Тій Ромео з Джульєттою знегоди.*⁴⁶

Але Шекспір тут ще тільки на порозі трагедії. Ще звучать на повний голос словесні змагання між молодими людьми. Ще невгомний Меркуційо розповідає свою іскристу баладу про царицю Маб:

МЕРКУЦЬЙО *Це б так сказати — пупорізка фей.
І, знаєш, завбільшки отак з агатик,
Як то у пана радника на пальці.
Вона впрягає соняшні пилінки
І сонним людям заїздить у ніс.
Колесні спиці — з ніжок павука.
На возі покришка — із крилець бабки (...)*⁴⁷

Ще лунають солоні народні жарти мамки:

МАМКА *А мій старий — небесне йому царство —
Він ого-го, він вмів таке сказати.
Дак от підняв її та й каже: «Личком?
Нічого, підростеш — впадеш на спинку.»
А правда ж, доцю? Отаке утнув.
Ну, а воно замовкло і — «авзез».*⁴⁸

З тих словесних боїв, з тих народних дотепів розвиненої до стану геніяльності мови народився один з найповнокровніших образів Шекспіра: товстий лицар, боягуз і хвалько, п'яниця й розпусник, але незамінний співбесідник і невичерпний вигадник — сер Джон Фалстаф. Існує згода, що автори драм і актори збирались у своєрідному тогочасному клубі — у таверні «Мермейд», що по-нашому означає: «Русалка». В усякому разі, не підлягає сумніву, що такі зустрічі десь таки мали місце. Шекспір, Бен Джонсон, Марстон, Гейвуд, Деккер, Бербедж, Геміндрж, Кондел, Кемп, Армін — усі вони сходилися там, де було багато народу різних фахів, ремісники, правозаступники, вояки й матроси. Дзвеніла музика, гриміли пісні, без кінця сипалися дотепи. І потім усе те знаходило своє висловлення у театрі, у темпераментному акторському виконанні. Про видатну ролю хересу, чудодійного вина, в житті дотепної людини розповідає Фалстаф у славетному монолозі в історичній хроніці «Король Генрі IV»:

ФАЛСТАФ (...) *І воєнні штуки — ніщо без хересу. Це він їхній двигун. І вченість це просто нерухомий золотий скарб, що його береже чортяка, аж доки херес не напише з нього докторську дисертацію і не зробить із дисертації десерт. Бо, наприклад, чому принц Гаррі такий хоробрый? А якраз тому, що він, холодну кров од батька успадкувавши, немов суху та голу ниву, угноїв її, упорав, засіяв, омужнив і скріпив, з найбільшою старанністю пивши добрий і щедрый херес, який робить і гарячим, і відважним. Коли б я мав тисячу синів, то найпер-*

⁴⁶ Romeo and Juliet, V, 3.

⁴⁷ Romeo and Juliet, I, 4.

⁴⁸ Romeo and Juliet, I, 3.

шим людським правилом, якого б я їх навчив, було б: не пий води, пий терес.⁴⁹

У «Генрі IV» дві сторони історії. Одна — так звана героїчна: війни, поразки, перемоги, нові поразки і нові перемоги. Друга — зворот історії, її спідня сторона. Фалстаф зневажає героїзм. Він за те, щоб жити, щоб брати від життя все, що воно тільки може дати. Життєрадісний гладун, якого у Шекспіра ще, можливо, грав прославлений комік Вілль Кемп, оцінює святая святих героя, військовий гонор, ось таким робом:

ФАЛСТАФ (...) Але чи може гонор дати ногу? Ні. Або руку? Ні. Чи може гонор зменшити страждання від рани? Ні. Чи гонор мудрий до хірургії? Ні. Що ж таке тоді гонор? Слово. А що воно за таке слово «гонор»? Повітря. Нівроку собі гарнесенький рахуночок! (...) Значить, про нього я не хочу нічого й знати. Гонор це тільки дощечка з написаним прізвиськом на похоронному поході. І тут і всі кінці мого катехизму.⁵⁰

І далі:

(...) Дайте мені моє життя, а я вже його рятуватиму, як сам умію. А рятувати конче треба, бо як не рятую, то слідом за мною прийде непередбачений гонор, і тоді по всьому.⁵¹

А король Генрі тим часом не спить. На ньому лежить тятар лицевої сторони історії, він переконаний, що мусить той тятар носити:

КОРОЛЬ Як багато тисяч

Найвбогіших моїх підданців зараз
Відпочивають сном... О сні! О ніжний
Мій сні! Відгучлива природи нянько,
Як я тебе сполохав, що моїх
Повік не отяжила й в забуття
Мої чуття не кинула ти стрімко!

(...) Сторонничий

Ти, сні! Спочинок мокрому до нитки
Морському хлопчаківі ти даєш,
Та ще й під лютий час. А от у тиші
Нічний ти відмовляєш королеві.
Що ж, люди добрі, — спіть! У сні вам охорона:
За вас не спить важка на голові корона.⁵²

Та чи справді можуть люди спокійно спати? Чи гарантує їм корона життя у мирному труді? Адже ніхто інший, як саме цей король, що має тепер вигляд такого мудрого й дбайливого правителя, — саме він, Генрі Волінгбрук, зчинив був у країні заколот. Наслідком заколоту було те, що його попередника скинули з престолу і таємно вбили. Річард II — так звали цього попередника, який мусів стати страд-

⁴⁹ King Henry IV, 2, IV, 3. Переклад тут і далі Теодосія Осьмачки.

⁵⁰ King Henry IV, 1, V, 1.

⁵¹ King Henry IV, 1, V, 3.

⁵² King Henry IV, 2, III, 1.

ником, бо свого часу не зрозумів як слід, що значить бути королем:

(...) Я граю багатьох в одній особі,
І всіх незадовільно. То король я,
А то, як зрадять, був би краще жебраком.
І ось такий я (...)»⁵³

Одного короля усунуто. На його місце приходить другий. Але що з того! Коли надягне корону, — твердить видатний польський театрознавець Ян Котт, — він буде так само зненавиджений, як і той. Повбивав ворогів, тепер же вбиватиме колишніх союзників. І з'являється новий претендент на трон в ім'я звалтованої справедливості. Цикл замкнувся.⁵⁴ Але й далі ще не кінець. По війнах королів на зовнішніх та внутрішніх фронтах, по сливе тотальному взамовинищенні у так званій війні Червоної та Білої троянд, вимордувавши навіть найближчих своїх родичів, приходить новий носій коронного вагаря, новий тиран, одне з найстрашніших шекспірівських страховиць. Річард III, як злодій, не уступа Яго, — занотував Панас Карпович Саксаганський працювавши на початку 20-х років над режисерським пляном «Отелло».⁵⁵

(...) А що не можу бути я коханцем
І співрозмовцем днів чудових цих,
То мушу виявитись як негідник,
Який ненавидить порожні втіхи денні»⁵⁶ —

так говорить сам про себе герцог Глостерський, що на очу в глядача вчиняє один по одному свої злочини і, як король Річард III, надягає на себе криваву корону. Але тільки для того, щоб її втратити, — і то разом з головою, — у бою з наступним претендентом.

Такий кругобіг історії. Своїми часто-густо безвихідними, але завжди яскравими й напруженими колізіями, розгорнутими багатобічними характеристиками, драматичним діянням людських мас цей кругобіг тягне нашого автора дедалі углиб віків. Пополуднавши 21. вересня, — занотував у Лондоні 1599 Томас Пляттер, гість із континенту, — о 2-й годині я переправився з своїми компаньйонами через річку і у критому соломомою приміщенні дивився трагедію про першого цисаря Юлія, що

⁵³ King Richard II, V, 5. Переклад Ігоря Костецького.

⁵⁴ (...) Kiedy włoży koronę będzie również znenawidzony jak tamten. Zabijał wrogów, teraz będzie zabijał dawnych sojuszników. I zjawia się nowy pretendent do tronu w imię pogwałconej sprawiedliwości. Cykl się zamknął. (...) Jan Kott. Szkice o Szekspirze. Цитата у статті: Witold Filler. "Henryk V" czyli bohater politywny. "Kultura". Tygodnik społeczno-kulturalny. Warszawa, 17. 11. 1963.

⁵⁵ Болдан Гобілевич. Панас Карпович Саксаганський. 1859-1940. Життя і творчість. Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, Київ, 1957. Ст. 265.

⁵⁶ King Richard III, I, 1. Переклад Ігоря Костецького.

її дуже добре грали щонайменше п'ятнадцять виконавців.⁵⁷ Щоправда, на подорожнього справив не менше враження, ніж сама п'єса, танок наприкінці вистави. Такий бо був театральний звичай: незалежно від характеру п'єси її закінчувано веселим джигом. Але кожна театральна епоха має свої права на зовнішню і внутрішню театральність. Зовнішня змінюється. Внутрішня триває. І ще сьогодні зворушують ці сценічні слова Брута, вимовлювані на кону римського світового театру.

*Римляни! Громадяни! Друзі! Слухайте мою оборону і не порушуйте тиші, щоб ви могли почути мої слова. (...) Тому що Цезар любив мене, я ллю сльози над ним. Тому що він був щасливий, а тишуся цим. Тому що він був відважний, я славлю його. Але тому що він був владолубний — я забив його. (...) Я вчинив з Цезарем так, як і ви вчинили б із Брутом. Для добра Риму я умертвив свого найщирішого приятеля, і зберігаю кинджал, якого я загнав йому в серце, щоб подіяти й собі смерть, якщо цього вимагатиме моя батьківщина.*⁵⁸

Але в «Юлії Цезарі» історія звучить уже як людська трагедія понад часами й просторами. Справді, саме за цього періоду, при зміні сторіч XVI та XVII, з'являються найславетніші трагічні Шекспірові дійства.

*Буття. Чи — небуття? Отож і запит:
Про гідність. Бо терпіти — чи це ж гідно?
Огидна доля. В ній праці. В ній стріли.
То, може, морю горя — збройний спротив?
Сконати, але в битві? Скін. Спання.
Адже — не більш. І тим спанням скінчити
Всі скрухи серця, тисячі природних
Стрясінь, що плоть успадкувала — ось він,
Той підсумок завітний. Смерть. Спання.
Спання! І — з сном? Тут вам і заковика.
Бо в смертному спанні — що ж там за сон!
Ярмо минушого струсивши з себе,
Ми — що? Перерва, прірва, чи не так?
Тим і шануєм довголіття лиха.
Бо хто б захтів бичі та глузи часу
Тут зносити, і тиск, і лайку гордих,
Любови біль, законів звоління (...)*⁵⁹

⁵⁷ Повний текст цього запису: After dinner on the 21st September, at about two o'clock, I went with my companions over the water, and in the strewn roof-house saw the tragedy of the first Emperor Julius with at least fifteen characters very well acted. At the end of the comedy they danced according to their custom with extreme elegance. Two in men's clothes and two in women's gave this performance, in wonderful combination with each other. Англійський переклад за Чемберзом — Вільямсом, ст. 173.

⁵⁸ Julius Caesar, III, 2. Переклад Бориса Ковалева.

⁵⁹ Hamlet, III, 1. Переклад тут і далі Ігоря Костецького.

Ми вже бачили, яке сильне враження справив «Гамлет» відразу ж по своїй появі. Справді, збережені свідчення містять у собі оцінки твору, цитати з нього. Є відомості й про часті вистави трагедії також і поза Лондоном. Її виконували, серед іншого, студенти обох університетів, Кембріджу та Оксфорду,⁶⁰ і навіть матроси на кораблі під час плавання далеким океаном 1607 та 1608 років.⁶¹ Ще тоді ж, з початком XVII сторіччя, «Гамлет» з'явився й на континенті, а від другої половини XVIII сторіччя він став культурним набутком усього світу.

Як подає українська шекспірознавиця Ірина Ваніна, «Гамлета» на Україні вперше виставила польська трупа Зміовського року 1816.⁶² У другій половині минулого сторіччя у київській інтелектуальній громаді відбулося читання в особах перекладу трагедії, що його зробив Михайло Старицький. Музику до «Гамлета» написав Микола Лисенко.⁶³ У перекладі Михайла Рудницького трагедію вперше показано широкому українському глядачеві у Львові 21. вересня 1943 р. Режисерував цю виставу Йосип Гірняк, заголовну роллю грав видатний актор Володимир Блавацький.⁶⁴ Року 1956 «Гамлета» у перекладі Віктора Вера інсценізував Театр ім. Шевченка, колишній «Березіль», у Харкові, і роллю Данського принца тут виконував Ярослав Геляс,⁶⁵ який у львівській пра-прем'єрі був першим лицедієм, що читає перед Гамлетом пробний монолог:

*(...) Та часто бурі передуге тиша,
Мовчазний безрух у склепінні неба.
Вітри зухвали мовкнуть, і земля
Беззвучно мертва. Та жахливий грім*

⁶⁰ Анотація на виданні кwarto 1603 п.: As it hath beene diuerse times acted by his Highnesse seruants in the Cittie of London: as also in the two Vniuersities of Cambridge and Oxford, and else-where.

⁶¹ Записи Вільяма Кілінга, капітана корабля «Дракон», що належав Ост-Індській компанії і у плаванні був пов'язаний з кораблями «Гектор» та «Консент»: (...) 1607, Sept. 5: I sent the interpreter, according to his desier, aboard the Nestor whear he brooke fast, and after came aboard mee, wher we gaue the tragedie of Hamlett. (...) (1608, Mar. 31) I envited Captain Hawkins to a ffishe dinner, and had Hamlet acted aboard me (...) Chambers — Williams. P. 180.

⁶² І. Ваніна. Шекспір на українській сцені. Нарис. Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, Київ, 1958. Ст. 9.

⁶³ Ця аматорська вистава кількох уривків з «Гамлета» мала місце у Києві взимку 1873 р. Див.: І. Ваніна, цит. тв., ст. 23.

⁶⁴ «Театр». Журнал Об'єднання мистців української сцени, ч. 2. Мюнхен — Автсбург, 1946. — «Українські вісті» з 9. 9. 1956, Н. Ульм. — Валеріян Ревуцький. До історії українського «Гамлета». У виданні: Юрій Клен. Твори. 4 том. Фундація імені Юрія Клена, Торонто, Канада, 1960. Ст. 11. (Дата львівської прем'єри у Ревуцького — 23. вересня — неправильна).

⁶⁵ І. Ваніна. Шекспір на українській сцені. (...) Ст. 95 нн.

Нараз повітря рве. Так Пірр, по павзі,
 Знов чує у собі спонуку помсти.
 Не били так пєсиголовські довбні
 По латах Марса з їх довічним гартом,
 Як ось кровопускальний Піррів меч
 Б'є на Пріяма.
 Гей ти, Фортуно (...)⁶⁶

Гамлет любить лицедіїв, любить театр. Складність його характеру, розглядові якої присвячено — без перебільшення — цілі бібліотеки досліджень, полягає насамперед у тому, що він, як і його автор — актор, мім людського театру. Виконання помсти за підступом забитого батька це тільки зовнішня фабула трагедії. Вона служить лише пружиною для розгортання основного акту, який єдино цікавить Гамлета: дослідити, де в людині щире, а де нещире, де правда, а де брехня. І він повчає лицедіїв перед тим, як вони грають перед злочинцем алегоричне дійство його злочину:

(...) З язика зробіть перце. Перце повинно літати і лише злегенька перчити. Коли ви роззявлятимете рога по-акторському, то, їйбогу, нехай тоді мої вірші виголошує вуличний горлай. І руками не пиляйте повітря, отак-о. Ставтеся до власних ліктів шляхетно. Бо ваша стихія зливний дощ, хуртовина і — як би я мусів висловитися? — ну, вир пристрастей абощо. Тож більше чуття міри. З почуттям міри ви будете і звинні, і зручні, і пластичні. (...) У фокусі люстерка збирається чеснота. Неждано чеснота впізнає сама себе. Те ж і з ганьбою. Ганьба витріщується у свічадо, бачить ганєбну свою піку. Ганьба сахається і враз бухається на лаву підсудних. Позичайте люстерко, відбивайте в ньому, відбитком бийте плоть сторіччя, бийте тіло доби. Бийте відбитком криву мармизу. І нехай мармиза, коли вона справді крива, нарікає на себе — не на відбиток, не на дзеркало... (...) ⁶⁷

Але ще перед прикінцевим виконанням акту, після якого наступає остаточна мовчанка, постає ще раз питання про глудз діяннє, про вартість перехідного перед лицем вічного. На цвинтарі принцеві показують викопаний із землі череп двірського блазня Йорика.

ГАМЛЕТ *Дай сюди поглянути. Ой сердешний же ти, Йорику. Гораціо, ми зналися з ним. Парняга нескінченного дотепу. Що він тільки не викаблучував! І це ж він тисячу разів мене на горбі носив. А тепер — ось, полюбуйтеся. Просто жахає уяву. Аж ригати хочеться. Тут звисали губи. Я цілував їх — я знаю, скільки разів? Де ж твої викамури, мосьпане? Чого не скачеш? А співанки-співаночки? А коли*

⁶⁶ Hamlet, II, 2.

⁶⁷ Hamlet, III, 2.

ото давав по паністарій блискавками, коли ото за столом лускали, так гагагакали? Вже все? Чортма навіть зубів і на беззубий жарт? Нема чим крити? Самому кришка? Цікаво було б тепер тобі піти у кімнату до паняночки, що красується-малюється, та й так їй прократи: мальовило-смаровило на ціллий цаль щоки красило, а то нічого не допоможе, бо й у тебе личко на мое буде схоже. Ото б сміялася. Слухай, Гораціо.

ГОРАЦІО Ну?

ГАМЛЕТ Як гадаєш — виходить, і великий Олександр у сирій землі виглядав отак фасонно?

ГОРАЦІО Чому ні.

ГАМЛЕТ І така сама благовонь? Тьху ти чорт.

ГОРАЦІО Така самісінька й благовонь, мій паничу.

ГАМЛЕТ Так годі, Гораціо, ми можемо докотитися казна до чого. Що нам заважає продумати по слідах, як ото шляхетний прах Олександра чимчикує чимдуж, аби, скажімо, заткати відтулину в бочці?

ГОРАЦІО Продумувати по слідах значить над послідом дослід робити.

ГАМЛЕТ Не треба аж досліду. Вистачає невеличка імпровізація. Буде правдоподібно, ось побачиш. Зробімо такий екскурс: Олександр помер, Олександр був похований, Олександр обернувся прахом. Прах це порох. У ньому й порох стирається на порох, і самі порохівниці порохнявлюють. Ну, а з пороху роблять глину. Тож і спитати: чому б глиною, на яку він перетворився — чому б нею не замазати пивне барило?

Цісарський Цезар вмер, і з нього глей,

І китом він для вікон і дверей:

Той глей, що світ стрясав із краю в край,

Від хуги шпару б затулив бодай.⁶⁸

Отже — марнота марнот? Ніби й так. Але людина не бажає з тим погодитися ні за яких умов. Вона хоче вірити і вона хоче любити. Вона хоче цього навіть і тоді, коли сама собі не до кінця вірить. Трагедія людини, яка сама собі не до кінця вірить — це трагедія Отелло, венеційського мавра.

Мое трудне життя — її чуття збудило,

За співчуття ж — я покохав її⁶⁹

врочисто запевняє він, обвинувачений у крадіжці прекрасної дочки старого Брабанцьйо, венеційський сенат. І він вірить у це. Принаймні він хоче вірити, що вірить. Бо десь на сьомому дні душі ворухнуться підозра. Вона безока, безлика, безіменна. Але вона відчутна. Відпустивши Дездемону по розмові з нею, значно старший від неї чоловік каже їй услід:

⁶⁸ Hamlet, V, 1.

⁶⁹ Othello, I, 3. Переклад тут і далі Ігоря Коспещького.

*Розкішне ти створіння! Пропадай
 Душа моя, але тебе люблю я.
 Бо розлюблю, то... То тоді — знов хаос.⁷⁰*

І от у те гніздо, де підозра живе у глибокій темряві і з страху сама перед собою боїться вирватись на світло денне, пробиває доріжку Яго. Зміст *узенький*, — нотує Саксаганський у своєму режисерському пляні. — *Достойнство трагедії те, що вона дає надзвичайну техніку для артиста.*⁷¹ Яго — один з вершинних шекспірівських образів, який і від актора вимагає дійсно вершинної техніки. *Головна риса Яго: — пише Саксаганський далі, — злобний песимізм відносно людей, одцування великих моральних розумінь, вічна насмішка над усім і безумовний егоїзм, це, так сказати, зверхчоловік.*⁷² Тож цей «зверхчоловік» і б'є у те потаємне місце душі, якого Отелло найбільше страхається:

*Ой, стережіться ревнощів, мій пане.
 Вони — страховище зеленооке,
 Вони — зогиджують те м'ясо, що жеруть.
 Блажен свідомий роконосець, котрий
 Невірну розлюбив. Та прокляті хвилини
 Того, хто хоч і в сумніві, а любить.⁷³*

Сумнів переростає в упевненість, уроене в душі стає дійсністю душі. Лиха іскра, що напочатку ледь жевріє в попелі підсвідомости, вибухає полум'ям і спалює все поле серця від краю до краю. Звичайно, як і у приказці, лиха іскра й сама при тому гине, бо вона була породженням омани. Очищення, катарсис приходить щойно за кількома хвилинами перед смертю героя. По-справжньому катарсис повинен діяти в душі страшеного глядача.

Автор трагедій не дає своєму глядачеві заспокоїтись. Ось уже на кону сурмлять нові сурми. І назріває новий конфлікт.

КОРДЕЛІЯ *Нещасна я: не можу свого серця*

*До уст підняти. Я, вельможносте, люблю вас —
 На мій обов'язок. Ні більш, ні менш.*

ЛІР *Як, як, Корделіє? Поправ промову трохи,
 Щоб не скалічити багатства.⁷⁴*

Корделія, що справді не вміє кривити душею, пробує пояснити свої слова:

⁷⁰ Othello, III, 3.

⁷¹ Богдан Тобілевич. Панас Карпович Саксаганський. (...) Ст. 265.

⁷² Там само.

⁷³ Othello, III, 3.

⁷⁴ King Lear, I, 1. Усі наступні цитати з цієї самої сцени. Переклад Василя Барки.

Чому: мужів сестриці мають, якщо кажуть,
 Що люблять вас самого? Станься, вийду заміж,
 Той пан, що ручену від мене вірність візьме,
 Дістане півобов'язку, турбот, любови.
 Ніколи, певно, не пошлюблюся, як сестри,
 Щоб тата одного любити.

Але король Лір, звиклий до того, що велич його королівська уто-
 тожнюється з велемовними похвалами придворців, не хоче розуміти
 такої щирости. Льодовим, припишклим від люті голосом запитує він:
 В цьому твоє і серце?

КОРДЕЛІЯ *Пане добрий, так.*

ЛІР *Така ти молода й нечула?*

КОРДЕЛІЯ *Така я молода й правдива.*

І тоді вигромлюється прокляття:

*Хай буде так! Твоя правдивість буде в посаг,
 Бо сявом священним сонця
 І таємницями Гекати й ночі
 І дією зірок всією,
 Що з неї живемо й підупадаєм, —
 Тут я зрекаюся турбот отцівських,
 Споріднености й власности, що з крові.
 Чужинка серцеві моему і мені
 Ти будь віднині і назавжди. Дикий скит,
 Чи той, хто із нащадків робить страву,
 Аби нажертися, — мені до лона буде
 Такий близький, зворушний, втішний,
 Як ти часами дочко!*

Іван Франко писав, мовляв, Шекспір у «Королі Лірі» дав нам не
 фамілійну трагедію в королівських костюмах, а трагедію самого ко-
 ролівства на фамілійнім тлі.⁷⁵ Модерні критики розповсюджують тра-
 гедійне значення «Ліра» на ситуацію людини взагалі. Згаданий поль-
 ський театрознавець Ян Котт наводить як паралелю до Ліра, що,
 вигнаний дочками, опинився самотнім у степу, таке місце з біблій-
 ної книги Іова: *Устав Іов, роздер на собі одержу, обстриг волосся, упав
 до землі, поклонився і мовив: «Нагим вийшов я з материнської утроби,
 нагим і повернусь туди.»*⁷⁶ Так чи так, у «Королі Лірі» йдеться про
 трагічне спізнання того, що Фалстаф у фіналі хроніки «Король Ген-

⁷⁵ Цитата у статті: О. Старчук. Іван Франко як шекспірознавець. У виданні: І. Франко й Франкіяна на Заході. Українська Вільна Академія наук. Збірник заходознавства IV (2). Видано засобами Фондації ім. Шевченка, Вінніпег, Канада, 1957. Ст. 109.

⁷⁶ Цит. за вид.: Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арабськими та грецькими текстами. Видавництво ОО. Василіяні, Рим, 1963. (Переклад тексту: о. Іван Хоменко, 3-го ЧСВВ). Ст. 587.

рі IV» спізнає у ситуації комічній: прірву між бачністю та справжністю. Так і грав Ліра нещодавно померлий визначний український актор Маріян Крушельницький у талановитій київській виставі режисера Володимира Оглобліна року 1959.⁷⁷

Той же Ян Котт, аналізуючи структуру «Ліра», звертає увагу, що дія цієї драми грається, так би мовити, на двох сценах. Одна сцена — біблійне мораліте про Іова, про ніщоту людського життя, якщо воно здане тільки саме на себе, якщо Бог його на час іспиту полишив напризволяще. Друга сцена — це та сцена, яка править за поле діяльності Макбета. Сцена «Макбета» — сцена злочину, сцена крови.⁷⁸

ПЕРША ВІДЬМА Від всіх Макбетові чолом!

Вітаємо Гламіський тане!

ДРУГА ВІДЬМА Від всіх Макбетові чолом,

Вітаємо, Кавдорський тане!

ТРЕТЯ ВІДЬМА Від всіх Макбетові чолом,

Що потім буде королем!⁷⁹

Так прорікають Макбетові майбутнє алегоричні театральні персонажі, три відьми, що втілюють його судбу. Перед Макбетом, як і перед усіма Шекспіровими героями стоїть вільний вибір. Він міг покластись на хід самої долі, яка йому віщувала такий головокружний висхід ступінками влади. Але він вибрав іншу механіку: механіку історії, яка веде до королівської корони ланцюгом конечности вбивати на своєму шляху правих і винуватих. Це, модерне тепер на Заході трактування, мало місце ще у славетній новаторській виставі великого українського режисера Леся Курбаса 1924 року. Колишня акторка театру «Березіль» Наталя Пилипенко згадує: *Гаккебуш грала не наче інтимне, ліричне тло, на якому героїчна постать самого Макбета вирисовувалася ще опукліше. (...) Особливо цей контраст був яскравим у сцені вбивства короля: Макбет повертався на сцену як, так би мовити, неподільний господар справи, в якій його дружина*

⁷⁷ Ю. Б. Зустріч з Шекспіром. «Радянська культура» з 1. 3. 1959, Київ. — Любомир Дмитерко. Творча перемога франківців. «Король Лір» В. Шекспіра в Київському театрі імені Ів. Франка. «Радянська Україна» з 25. 3. 1959, Київ. — В. Хорол. Надбання української радянської сцени. «Король Лір» у столичному Театрі ім. Івана Франка. «Радянська культура» з 29. 3. 1959, Київ. — Володимир Суходольський. Втілення клясики. Шекспірівський спектакль в Театрі імені Франка. «Літературна газета» з 3. 4. 1959, Київ. — О. Полторацький. Політ лебедя. «Україна», ч. 9, травень 1959, Київ. — О. Дзюбинская. Высокая проза. «Король Лір» в Театре ім. Ів. Франка. «Театр». Ежемесячный журнал драматургии и театра. 7, июль 1959, Москва.

⁷⁸ Тут і далі посилання на інтерпретації Яна Котта на основі видання його книги у німецькому перекладі: Jan Kott. Shakespeare heute. Langen — Müller, München, 1964.

⁷⁹ Macbeth, I, 3. Переклад тут і далі Теодосія Осьмачки.

грала лише підрядну ролю. У цій славетній сцені він діяв як той, хто такий жалюивий чин виконує свідомо й упевнено як свого роду необхідність.⁸⁰

МАКБЕТ *Я чув, здається, крик: нема вже сну,
Макбет його зарізав, невинний сон,
Що і клубок турбот розмотує
І день хова прожитого життя,
І купіль є для болячок від праці,
Що гоїть душі хворі і є
Великої природи шлях спасенний
І господар на бенкеті життя.*⁸¹

Макбета у Курбаса грав один із корифеїв українського театру, Іван Олександрович Мар'яненко. Тоді він був ще у розквіті сил. Про його театральний голос Наталя Пилипенко свідчить: *У патетичних сценах, у сценах високого напруження всім нам здавалося, що від цього голосу стіни розсуваються і у просторі клекоче, бушує, грає на всіх можливих регістрах буря. За концепцією Яна Котта, Макбет хоче вирватися з коловороту вбивства, що в нього він сам упірнув, хоче вчинити одне останнє вбивство, після якого вже не треба буде вбивати. Але він не може вийти з цього зачарованого кола. З титанічною відвагою здійснює він закони механіки зла — аж до самозаперечення, до власної загибелі. За оповіддю Наталі Пилипенко, курбасівська вистава у фіналі сягала справжньої шекспірівської височини: перемога над темною силою ставала тим світлішою, чим потужнішою й до останнього моменту неподоланною була ця темна сила.*

А більше ось що ще

*Зробити треба: це — нове часу вщепити (...)*⁸² —

так говорить наприкінці Маком, новий король Шотландії. В країні має настати, нарешті, жаданий для всіх мир.

Та трагічному вирові, здається, нема кінця. Нове, яке зацеплюється часові, приносить не раз загибель попередньому. Це не тільки загибель тирана Макбета. Це загибель цілого світу почуттів Антонія та Клеопатри, головних героїв шекспірівської трагедії заходу перед-цезаріянського Риму. З члена Другого триумвірату Октавій Цезар, майбутній Август, стає єдиноподержавним володарем імперії, тверезим будівничим. Цезар — антагоніст того світу серця, в якому і яким

⁸⁰ Тут і далі спогад Наталі Пилипенко цитується за: «Україна і Світ». Зошит вісімнадцятий. Ганновер, 1958 рік. Ст. 45. Пор. також: Вільям Шекспір. Трагедія Макбета. Король Генрі IV. Переклад Теодосія Осьмачки. Видання «На горі», серія «Світовий театр», Мюнхен, 1961. Ст. 26 — 27.

⁸¹ Macbeth, II, 2.

⁸² Macbeth, V, 7.

живуть Антоній та Клеопатра. По смерті коханого, щоб уникнути ганебної ролі розмальованої ляльки у тріюмфальному поверненні Цезаря до Риму, єгипетська володарка наказує принести їй у кошику дві отруйні гадюки. Разом з двома вірними служницями Харміяною та Ірою вона готується до смерти:

Подай но мантію. Корону теж. Надягни. Мене
 Пече жага безсмертя. Ніколи вже не будуть
 Ці уста зволожуватися соком єгипетського винограду.
 Квася, квася, люба Іро. Поспішай. Бо чую вже
 Поклик Антонія. Бачу, як він заохоче
 Все це шляхетно учинити. Чую, як він глузує
 Із щастя Цезаря. Боги вщасливляють людей,
 Щоб вибачити свій пізніший гнів. Іду, мій чоловіче!
 Ім'я і титул — я на них тримаю іспит мужності.
 Я огонь. Я воздух. А моїх стихій вся решта
 Хай дістається підлому життю. Отак. Готові?
 Ідіть до мене. Прикінцеве тепло губів — візьміть собі.
 Прощайте, кохана Харміяно, Іро. Надовго, надовго прощайте.
 Що таке — був гаспид на моїх устах? Ти впала?
 Так коли ти й природа розлучаєтесь аж так чепурненько,
 Значить, стусан смерті це щось, наче як мимий стискає:
 Ранить, але бажано ранить. І ти вже тихо лежиш?
 Отим щезанням ти звітуєш світові,
 Що не варт йому і на все добре побажати.

ХАРМІЯНА Ой ви, хмароньки розливні, ой ви, дощики розмивні!
 Наче образи святії всі чисто розплакались.

КЛЕОПАТРА Та от було б мені приниження:
 Якби вона та й перша кучерявого Антонія спіткала,
 Якби він зажадав від неї звіту, а тоді поцілував
 І небеса мої віддав їй! Смертельна штучко, сюди,
 Скоренько. Гострими зубками — ось тут істотний вузол
 Животіння — скоренько перекуси його. Отруйний дурнику,
 Розсердься. Ну ж бо: клади край. Гей, заговорив би ти —
 От я почула б, як ти Цезаря великого зовеш ослом
 І разом з ним устю політику його.

ХАРМІЯНА Ти, зоренько на сході!

КЛЕОПАТРА Спокій, спокій!

Хіба не бачиш: це ж бо немовлятко у мене на грудях.
 Воно кормилицю сонно ссе,

ХАРМІЯНА Горенько мені. Горенько мені.

КЛЕОПАТРА Лагідний бальсам. Солодоці повітря. Так
 блаженно...

*Антонію! Тут ще одна гадючка — то й тебе допару.
І чого, властиво, ще мені чекати...*⁸³

І все таки рано або пізно крут трагічного мав замкнутись. Він міг завершитись або у визнанні всього існуючого за безцільне, за абсурдне, або ж у ствердженні за людиною, за творчим її началом останнього слова і тим самим — у гармонійному примиренні з життям. Серед інтерпретаторів останнього періоду життя та творчості Шекспіра є прихильники і одного, і другого погляду. Так, зокрема поділені думки щодо останнього видатного сценічного твору Шекспіра — «Буря».

Суперечки починаються вже з визначення жанру цього твору — комедія, феєрія чи трагедія? Вигнаний мілянський володар Просперо живе на чарівному острові, живе як чаклун, якому підвладні сили природи. Буря на морі трощить корабель, що на ньому плывуть колишні вороги Просперові. Опинившись на острові, вони потрапляють повнотою під його владу. Просперо насилає на них затьму розуму і змушує їх відограти перед ним ніби всю людську історію в ембріоні: боротьбу за владу, розбрат, зраду, війну. А тоді чарівник знову прояснює їхню свідомість і не тільки прощає всіх, а й зрекається своєї власної чародійної сили з тим, щоб повернутись до людей як звичайний смертний. В останній дії Просперо відпускає на волю сили природи, що до того часу цілковито йому корились:

*Не раз, — малі створіння, — ви мені
Допомагали сонце затемняти,
Розбуркувати висорі бурхливі,
Війну ревучу сіяти поміж
Зеленим морем і блакитним небом:
Страшним, гучним громам вогонь давав я
І розщепляв Зевесів дуб його ж
Перуном власним. Непорушні гори
Я схитував і видирав з корінням
Сосну і кедр. За розказом моїм
Могили розчинялись і мерців
На волю випускали. Бо скорялось
Усе перед моїм потужним хистом.
Але тепер я цього чарівництва
Зрекаюся. В останній раз жадаю
Я музики небесної, що завжди
Моїм летючим чарам підкоряла
Всі їхні почування. А тоді
Своє жезло зламаю й закопаю
У землю глибоко й на дні морському
Я поховаю книгу чарівничу.⁸⁴*

⁸³ Antony and Cleopatra, V, 2. Переклад Ігоря Костецького.

⁸⁴ The Tempest, V, 1. Переклад Юрія Клєна.

За романтичних часів у цьому монологі вбачали прощання самого Шекспіра з підвладним йому світом духів — із сценою, з підмостків якої він чарував уяву глядачів. Отже — свідомість виконаної місії, примирення з життям, віддалення від його бур у тишу рідного Стретфорд. За наших днів, навпаки, дехто схильний розглядати прощальний монолог Простеро як завгодно, тільки не як примирливий і заспокійливий. У ньому бо, мовляв, прочуто майбутні катастрофи, які загрожують людині, якщо вона промикатиметься у таємниці природи безвідповідально, не керуючись вищим, обов'язковим для всіх моральним принципом.

Як сказано, думки сучасних дослідників поділені. Так, з другого боку, модерний французький критик Жан Паріс пропонує ще одну відмінну концепцію. Він твердить, що Шекспірові твори треба ставити не так у зв'язок із тогочасною філософією, як у зв'язок із окультними вченнями. Ці останні, безпосередні провісники наступного розквіту природничих наук, відрізнялись, однак, він них тим, що не обмежувались експериментальним досвідом. Розповсюджене за Шекспірових часів учення герметиків, яке перебувало під впливом світогляду неоплатоніків та гностиків, розглядало людину в органічному зв'язку з космічними силами. У цьому поєднанні частки з цілим до земного обов'язку людини належить звільняти ув'язнені у плоті частки відвічного божественного світла, провадити земний твір від пониження до спасіння. *Катарсис театру*, — пише Жан Паріс, — *відповідає тим робом питоменній меті герметики, бо тоді як трагедія силує нас вистраждати символічну смерть, вона, як і посвячення серед містів, спонукає наше воскресіння. Вона резюмує в нас начо історію космосу: космосу, який виник з Бога і який повинен повернутись до Бога, коли сповняться часи.*⁸⁵

Погляд Жана Паріса дає, в усякому разі, добру історичну підставу, щоб зрозуміти індивідуальний випадок Шекспіра. Він, справді, не був філософом. Але найправдоподібніше, він не був і учасником таємних містерій, не був поклонником жодного культу. У відношенні до окультних учень його слід розглядати тільки з того по-

⁸⁵ Перекладено за виданням книги у німецькому перекладі: William Shakespeare in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Dargestellt von Jean Paris. rowohlts monographien. (Veröffentlicht im März 1958). Цитата у контексті (ст. 81): (...) Schöpfung, Sündenfall, Auferstehung sind somit die drei Akte eines universalen Dramas, das sich überall wiederholt: im Kreislauf der Jahreszeiten wie in der Thronbesteigung der Könige. Deshalb fällt offenbar dem Menschen eine Aufgabe zu, die ihrem Wesen nach geschichtlich ist: Er soll hienieden diesen Übergang von der Erniedrigung zur Erlösung nachvollziehen. Die Katharsis des Theaters entspricht so dem eigentlichen Ziel der Hermetik, denn indem uns die Tragödie einen symbolischen Tod erleiden läßt, bewirkt sie, wie die Einweihung des Mysteren, unsere Auferstehung; sie faßt sinnbildlich in uns die Geschichte des Kosmos zusammen: des Kosmos, der aus Gott entstanden ist und zu Gott zurückkehren muß, sobald die Zeiten erfüllt sein werden. Übertragen von Oswalt v. Nostitz.

гляду, що він від початку до кінця був людиною театру. Тільки театральна природа його творчості й здатна пояснити все те, що в ньому видається загадковим або — краще сказати — з чого роблять загадку покоління дослідників, здебільшого далеких від театру людей.

Людина театру — це значить: уміння надати плоті й крові всьому уявному і абстрактному, змусити його дихати, говорити, сміятись і страждати. Людина театру здатна творити другу дійсність так, що глядач або читач, сприймавши її, на весь час її тривання забуває, що перед ним дійсність вигадана. Він бере її за найпершу, за найреальнішу речовистість.

Дитина Ренесансу, Шекспір відчував людську істоту як суцільність. Вона була для нього свідомою одиницею з можливостями вільного вибору між добром та злом. Але водночас людина у шекспірівському розумінні правила за живу частку космічного цілого, і свідомість людини була для Шекспіра тим вища, чим ближче людина ставала до усвідомлення космічного закону любови, добра та справедливості. Річард III, Яго і Макбет свідомо вибирають шлях злочину. Просперо усвідомлює людську місію як чин прощення і творчості на благо всіх. І саме тому, що найвищу вартість являє свобідний вибір, а не вчинення чогось із примусу, Просперо й зрекається надприродної влади. Всю свою непохитну надію покладає він на людину природну, на людину, що в неї з власної волі вибір між добром та злом має остаточно випадати на користь першого.

За стилем мовомислення з Шекспіра було поріддя барокко. З бароккового слововідчуття, тисячекратно посиленого його особистим талантом надавати речі виразу за допомогою незвичайного поєднання слів, виросло оте одноразове грандіозне шекспірівське мистецтво, яке живе віками. Широта його охопленого словом світу, багатозначність, багатозначність словесного виразу, вміння виявляти словом одночасно кілька плянів речі та явища — це й є те, що одних приводить у захват, других настроює протестувати, але і тим, і тим таки не дає спокою. Бо протягом сторіч і хвалителі, і хулители безперервно звертаються до творчості того, чії останки поховано у церкві маленького міста Стретфорд в англійському графстві Ворікшпір.

Шекспір був один з найяскравіших людей того типу, про яких кажуть, мовляв, ніщо людське їм не чуже. Актор-підприємець і знавець людського серця. Тверезий розрахунковець і фантаст, який, раз захоплений думкою, образом, словесним зворотом, словесною грою, вже не міг спинитись, поки захоплення не вилетиться до кінця у мережане мовотвориво. Вмілий ділок у справах з купівлею нерухомого майна і автор найсильніших слів, що їх будь-коли було сказано проти проклятої влади золота. Зразковий сім'янин і учасник авантурничих пригод з воздаванням шани Еросові та Бахусові.

У 60-х роках XVII сторіччя стретфордський вікарій Джон Ворд занотував місцевий переказ про смерть нашого автора. До нього, ніби-

то, приїхали друзі-поети Бен Джонсон та Майкл Дрейтон. Усі втрьох, як пише Ворд, *мали веселе зборище і, як здається, вихилили занадто сильно, бо Шекспір помер від гарячки, що їй при тому вхопив.*⁸⁶ Така легенда, отже, кружляла серед сучасників. А, з другого боку, ніхто інший, як саме сучасник і навіть учасник цих гаданих прикінцевих веселощів, Бен Джонсон, назвав у своїй похвальній оді покійного товариша епітетом, що його й тут узято за заголовок: душа сторіччя.

Чарівник сцени, який створив цілий світ, де кожне покоління в уяві переживає від початку до кінця всю історію людства, Шекспір тим являє і душу кожного людського сторіччя.

Щороку пропам'ятний театр у Стретфорді відбуває літній сезон, присвячений виконанню шекспірівських речей. Сезон починається 23 квітня, в день, коли Шекспір народився і коли він, проживши на світі п'ятдесят два роки, помер. Цього дня 23 квітня 1964 року, коли святкується річниця його народження вчотиристе, культурні заклади, які тим чи тим робом стосуються до шекспірівської творчости, з гордістю оглядаються на свої здобутки. До цих закладів належать книгозбірня Британського музею в Лондоні, Шекспірівська пропам'ятна бібліотека у Бірмінгемі, Бодлеянська книгозбірня університету в Оксфорді, книгосховище Фолгерівської фундації у Вашингтоні, столиці Сполучених Штатів Америки. У цих скарбницях зібрано унікальні видання Шекспірових творів та творів його сучасників, переклади всіма мовами світу, різні пам'ятки шекспірівської доби. У Фолгерівській фундації, зокрема, можна бачити модель шекспірівського театру «Глобус». Протягом десятих років її, на основі автентичних документів, вибудував з 24 917 частинок відомий шекспірівський експерт Джон Кренфорд Едемс.

Найактивніше місце серед культурних закладів, стосовних до шекспірівських святкувань, посідають, звичайно, театри. Багато з них гастролують цього року в Лондоні. Інші з'їжджаються до інших міст, де відбувають ювілей. Це шляхетне змагання різноманітних національних варіантів для виразу образів та характерів, що їх покликав до життя рідний для всього людства поет.

На світовому шекспірівському змаганні національних талантів бракує таланту українського. Чим пояснити такий прикрий факт?

Українська шекспірівська традиція одна з найбагатших і у старій Росії, і у нинішньому Радянському Союзі. Численні переклади пов'язані з іменами Паггелеймона Куліша і Осипа Юрія Федьковича, Івана Франка і Лесі Українки, Максима Рильського і Юрія Клена — аж до найновішого перекладу комедії «Двоє з Верони», що його здій-

⁸⁶ Shakespear, Drayton, and Ben Jhonson, had a merry meeting, and itt seems drank too hard, for Shakespear died of a feavour there contracted. John Ward. Diary. Chambers — Williams. P. 228.

снила Ірина Стешенко.⁸⁷ Режисерський плян «Отелло» Саксаганського, за яким довголітньо йшла вистава у театрі імени Заньковецької з Борисом Романицьким у заголовній ролі, «Макбет» у версії Леся Курбаса, інсценізація комедій «Сон літньої ночі», «Віндзорські веселухи» та «Стільки галасу зіччєв'я», нарешті українські вистави «Гамлета» — усе це промовисті й незаперечні культурні факти.

До них треба ще додати факти української Шекспіріяни, багато появленої закордоном. Вони доповнюють єдиний у своїй суті культурний процес. Тут діє перше в історії Українське Шекспірівське товариство. Воно публікує нові переклади, випускає цього року Шекспірівський збірник. У пляні видань товариства також переклади творів видатних Шекспірових сучасників, таких, як Марло, Бен Джонсон, Б'юмонт, Флетчер. Поет Василь Барка працює під теперішню пору над перекладом «Короля Ліра» — це третій чергою український переклад цієї речі. Ігор Костецький закінчує десятий український переклад «Гамлета». Члени Українського Шекспірівського товариства беруть участь і в іншомовних виданнях країн Західного світу.⁸⁸

Фактів, які дають українцям повне право брати участь у світовому огляді національних інтерпретацій Шекспіра, можна наводити без кінця. З усієї повноти людської логіки виникає запитання: від кого, нарешті, залежить, щоб це право великого культурного народу знайшло своє необмежене здійснення?

⁸⁷ Уільям Шекспір. Двоє синьйорів з Верони. З англійської переклала Ірина Стешенко. «Всесвіт», ч. I, січень 1964, Київ.

⁸⁸ Рецензії Яра Славутича на видання Шекспірових сонетів у повному українському перекладі Ігоря Костецького та на книгу Ірини Ваніної у Shakespeare Quarterly (published by The Shakespeare Association of America, Inc.), Volume X, Number 1, Winter 1959; Volume XII, Number 1, Winter 1961. — Eaghor G. Kostetzky. Shakespeares Werk in der Ukraine. Shakespeare-Jahrbuch (herausgegeben im Auftrage der Deutschen Shakespeare-Gesellschaft), Band 95/1959. — Constantine Bida. Shakespeare in Polish and Russian Classicism and Romanticism. Etudes Slaves et Est-Européennes, Vol. VI, parts 3-4.

ЕМАНУІЛ РАЙС: ПРО СТИЛЬ І ВІДСУТНІСТЬ СТИЛЮ

Відсутність стилю — найнезаперечніший з усіх можливих доказів ненормальности становища в СРСР. Стиль — явище біологічного характеру. Його не можна ні вигадати, ні навіть створити. Він є або його нема — як жива людина, з своїми невловними й неповторними рисами обличчя, голосом, характером, смаками.

Але, як живу людину, стиль можна вбити. Що й зробили більшовики. Їм хотілося б, щоб одночасно з їх приходом на царство у всій країні встановився і відповідний їхнім схемам «пролетарський» стиль.

Але такого в природі не знайшлося. Те ж, що продукують на догоду комуністам сноби вільного світу, виявлене занадто модерністично, щоб здобути схвалення малокультурних і незичливих радянських ватажків. Лихі пригоди самого Пікассо є на це яскравою ілюстрацією.

Уславлений чилійський поет Пабльо Неруда посів був одне з перших місць у поезії Латинської Америки своєю гідною подиву сюрреалістичною книжкою «Residencia en la tierra», тоді як його ж книга «Сanto general», написана на догоду партії і за соцреалістичними приписами, позбавлена майже будь-якого інтересу.

Твори всесвітньовідомого німецького драматурга-комуніста Бертольда Брехта, дуже модерністичні за своєю структурою, були до недавнього часу заборонені в СРСР. Тільки на початку цього року, з уваги на жалюгідний розвал соціалістичного реалізму, розпочато видання його творів по-російськи. А уряд окупованої зони Німеччини до цього часу не дозволяє видати вірші Брехта, написані ним в останній період його життя, проведений ним під крилом Ульбріхта.

Тільки для західних вельмож тут — «охота гірша неволі», а для письменників, що живуть в СРСР, — тяжка конечність.

Заборона модернізму — одне з найскладніших питань культурної політики СРСР. Ця заборона дуже сувора. Комуністи радніше погодяться на видання творів релігійного характеру і навіть творів своїх політичних противників, ніж на видання книг новаторів у ділянці стилю чи мистецької форми.

У Румунії перевидається Октавіян Гога (колишній прем'єр-міністер прогітлерівського уряду), а в Росії — непримиренний антикомуніст Бунін і релігійно забарвлені повісті Лескова і Мельнікова-Печерського, тоді як модерністи Сологуб і Андрей Бєлий, не зважаючи на їх підкреслені ліві симпатії, лишаються під найсуворі-

шою заборною, як і Свідзінський, Осьмачка, Семенко на Україні. Щось не чути й про реабілітацію Хвильового.

Протягом довгого часу я не міг зрозуміти цієї дивної на перший погляд політики. Можна все таки припустити два пояснення:

1. Нові форми мистецької творчости йдуть не з минулого, а з майбутнього. Незрозумілість передового твору пояснюється в першу чергу відсутністю в сучасному обігові йому відповідних понять, явищ і настроїв.

Мистець — чутлива антена, звернена вістрям у майбутнє, де вона вловлює поклики невідомих нашому часові голосів. Уловлення це невиразне, уривчасте, несвідоме — мистець звичайно сам не знає, що до чого і чому воно саме так, а не якось інакше. Він тільки накреслює перші обриси того, що колинебудь стане такою ж буденною реальністю, як наш комфорт модерн, яким захоплюються тільки радянські письменники, або ж серійний випуск товарів.

Мистцеві-модерністові так само трудно точно ситуювати свої невиразні сприймання і відчуття, як морякові на вахті, який вперше помітив наближення берегів невідомої країни. Він уже щось вирізнув у тумані, але не досить для того, щоб виразно розтлумачити пасажирам, що гуляють на покладі.

Те, про що пишуть, наприклад, Анрі Мішо або Павль Кле, — лише натяк на якусь реальність, уже скоплену ними, бо вона наближається до нас, але ще остаточно не втілену.

Можна навести ще як приклад творчість двох інших мистців, яких при їх появі гірко лаяли і за незрозумілість і за всякі інші гріхи, творчість яких тим не менше уже встигла втілитися настільки (хоч вона ще далеко не вичерпана), що кожній неупередженій людині ясно, що створене ними сто років тому відповідає дійсності наших днів: Артур Рембо і Ван Гог.

У світлі цих міркувань зрозумілий жах, що охоплює комуністичних вождів при вигляді передового мистецтва. Їм хотілося б уповільнити або навіть зупинити історичний процес. Їх «золотий вік» — середина 19 віку, коли в науці панували Бюхнер, Фогт і Молешотт, а в філософії безкрилі позитивісти й епігони німецької клясичної філософії, кінець якої Енгельс прорікав у своїй книжці про Людвіга Фюєрбаха.

Однак людська думка насмілилася не послухати Енгельса і дати на початку двадцятого віку небувалий розквіт філософичної думки, яка своїми вимірами й значенням не поступається добі Канта й Гегеля. Феноменологія, екзистенціалізм, містичний реалізм і багато інших нових шкіл думки: Гусерль, Ніколай Гартман, Шестов, Франк, Ортега, Еріх Унгер, Рудольф Штайнер, Зігмунд Фройд, Норберт Вінер відкрили людству нові світи, безмежно багаті невичерпними можливостями... І кінця не видно переможній ході вперед до нічим не обмежених у їх розширенні до безмежності все нових і нових обріїв.

Тільки марксистське недоумство все топчеться на одному місці, боячися відійти від самого себе, і вергає громи проти всіх інакодумоучих, навіть проти своїх власних «ревізійністів».

Питається: що скінчилося — той, що боїться будь-якого оновлення, марксизм, що, як старий дід, ховається від протягів, чи вільна жива людська думка, що нестримно важиться рухатися в усіх напрямках відкривати невідоме?

Комуністи намагаються зупинити ними ж самими проголошений, взятий Марксом у Гегеля діалектичний процес. Не перестаючи твердити про приреченість суспільств вільного світу (настільки різноманітних, що зведення їх усіх до «капіталістичного» кліша виглядає карикатурною схематизацією), які повинні силою діалектики перетворитися на свою протилежність, вони забороняють найменший натяк на перетворення в його протилежність створеного ними радянського суспільства. Виходить, що всесвітньоісторичний і навіть загальнокосмічний діалектичний процес з незрозумілих причин зупиняється, ледве зауважить «вишки» з кулеметами і дресованими псами, що свідчать про наближення кордонів «соціалістичних» держав... Там, де компартія захопила владу, діалектичний процес, ніби помахом магічної палички, зупиняється.

Все так лишається відкритим питання, чи діалектика буде так слухняно виконувати «директиви» ЦК, як такий собі Корнійчук чи Микола Шеремет.

У протилежному ж випадкові у безперервно зростаючому новому світі, що нестримно витискає минуле, для марксистських схем може просто не лишитися місця. Вони анахронічні вже сьогодні і тримаються насильством і брехнею. Але неминуче надійде мить, коли, подібно лицарським галябардам або античним бойовим колесницям, вони виявляться безпотрібною обузою в арсеналі сучасної воєнної техніки.

2. Але є ще одна причина, що спонукає радянське керівництво переслідувати модернізм.

Модернізм — нормальний стиль нашої доби, що відповідає її ентелехії, настроям, атмосфері, відображає хороші й погані її якості. Твори, наприклад, Їтса, Рільке, Антоніо Мачадо, як і Бажана чи Тичини, висловлюють суть і зовнішній вигляд нашої доби, як і моди на одяг чи житло.

Модернізм цей ніким не був виготований свідомо, як, наприклад, годинник годинникарем чи черевики шевцем. Він народився непомітно, шляхом накопичення окремих рисочок, що уклалися в загальну картину, подібно залізним ошуркам на електромагнетичному полі, не будучи ніким і нікому накиненим.

Так само природно народилося свого часу барокко із злиття форм пізньої реформації й католицької контрреформації або два століття пізніше — романтизм, під впливом звільнення з пут середземноморського псевдоклясицизму специфіки германських народів.

Коли духовна погода нашого часу відповідно зміниться — неминуче з'явиться і новий стиль мистецької творчості, який, якби став приступний нашому нинішньому сприйманню, напевно вельми здивував би нас.

І ця зміна теж неминуче станеться, з непереборною силою біологічного процесу, без усякого наказу будь-чийого і навіть всупереч заборонам тих, кому захотілося б у майбутньому, як теперішній компартії, перешкодити її появи.

Постанова ЦК ВКП(б) в 1925 році, що зажадала від письменників беззаперечного сприйняття радянського ладу і доктрини, ніби забезпечувала партію від усяких несподіванок з боку літератури.

Але не так сталося. Зовсім не зачіпаючи теоретичних основ комунізму, просте відтворення письменниками щоденної дійсності в СРСР, такої, як її зробила компартія, виявилось для неї більш небезпечним, ніж найгостріші теоретичні напади.

Таких прикладів можна було б навести скільки хочете. Обмежимося лише одним, зате яскравим: поемою Тичини «Чистила мати картоплю». Навіть доктринально слухняна література ризикувала відкрити світові такий образ радянського життя, що для нього виявилось ліпшим повне про нього мовчання, яке й є соціалістичним реалізмом, явна брехливість і безнадійна бездарність якого не може нікого увести в оману.

Страшна поема Тичини була тільки початком. У дальшому мало надійти викриття ще й не таких виразок — пригадати хоча б вірші Мандельштама, що дійшли до нас, написані ним після арешту його органами ДПУ. Це щось більше від сюрреалістичних «чорних» видив, а славнозвісний «Монах» Льюїса здається в порівнянні з ними дитячою грою.

А коли так, то й вирішено було стиль усунути, при неможливості його приписати. Бож соцреалізм — це що хочете, тільки не стиль. Це передусім відсутність будь-якого стилю, це — неокочивно розмальована маска, під якою нема обличчя.

Книга Кошелівця «Сучасна література в УРСР» з винятковим блиском і безпощадною незаперечністю викриває лжу соцреалізму. Її потрібно було б перекласти на західні мови, бо тільки вона одна могла б довести до свідомості інтелігенції вільних країн трагедію культури в СРСР. Шкода лише, що весь свій фактичний матеріал він зачерпнув виключно з самої лише української літератури, на жаль, ще зовсім невідомої навіть найосвіченішому західньому читачеві. Це дуже знижує можливість впливу книжки Кошелівця на західню суспільність.

Але ця книжка, мабуть, є найліпшою з того, що можна запропонувати сьогодні західньому світові для ознайомлення його з українською літературою. Бувши убивчою критикою соцреалізму, вона в той же час є й історією української літератури за останнє півсто-

ліття лише з наголосом на умовах життя й діяльності письменників, а не на їх мистецькій творчості.

Тим не менше короткі, часом нищівні, завжди незаперечні твердження автора про них — належать до найліпшого, що про українську літературу було написано.

Це книга мовчазної людини, якою Кошелівець є і в житті. Вона написана стислою, стриманою, сухою, бездоганно ясною, справді класичною прозою. Кошелівець пише по-українському, як Светоній латині або Вольтер по-французьки, — сухо, стисло, гостро, точно, без жодної реторики чи сентиментальності. Микола Зеров був би захоплений такою прозою.

У всій українській літературі я знаю тільки один приклад такої прози: у Віктора Петрова, автора романів «Доктор Серафікус» і «Без ґрунту». Але Кошелівець пішов ще далі в напрямі депоетизації прози, що досягає в нього суворої гнучкості й холодного блиску криці. Вона зміцнює нерви читача, як морозяне чисте повітря гірської верховини. Успіх цей тим більше дивний, що до цього часу всі майстри української прози, від Стефаніка й Коцюбинського, до Янівського й Довженка, виявили немалу долю ліризму. Стримана уципливість Кошелівця — нове явище в українській прозі.

Попри багатючий, часто маловідомий, чудово підібраний матеріал, книга цінна незрівняним, ощадним красномовством автора, абсолютно непереборним. Він не тільки ніколи не лається й не обурюється, а навіть не сперечається з своїми противниками. Він тільки наводить факти, часто без коментарів. Але ці факти такі показові, що вихід книжки Кошелівця чужими мовами викликав би збентеження в керівних партійних колах.

В той же час йому не можна закинути, що він знає радянську дійсність тільки з книг. Він сам був не тільки свідком, але й жертвою переслідувань культури в радянських умовах. При всій його скромності й мовчазності, в наших з ним розмовах неодноразово виходили подробиці, що показували, як нестерпно важка й образлива була для нього картина знищення рідної культури руками партійних неуків.

Книжка написана настільки захоплююче, що, зацікавивши читача своїм сюжетом, вона зможе відкрити йому очі на обидві невідомі йому реальності — і на соцреалізм і на українську літературу.

«Панорама найновішої літератури в УРСР» вельми корисно доповнює й ілюструє основну книгу Кошелівця. Якщо Костенко, Вінграновський, Драч, Коротич і Гуцало були вже відомі нам з книжки Кравцева, то Кошелівцеві належить велика заслуга відкриття, можливо, найліпшого з молодих поетів — Григорія Кириченка. Всі його чотири поезії потрясаючі, але «Ноктюрн» — явище світового виміру. В кожній найбагатшій світовій літературі поява такої поезії була б подією.

У прозі, на мій смак, незрівняно найліпше з усього — уривки з записних книжок Довженка. Якби їх можна було зібрати, їх, з уваги на те, що в УРСР цього ніколи не зроблять, слід було б повністю опублікувати за кордоном. Це було б великою подією в українській культурі. Думаю, що серед українських письменників, які можуть захопити західного інтелегента, Довженкові належить одне з перших місць.

І, разом з тим, гірка для нас істина! «Панорама» Кошелівця, зібрана зі смаком і любов'ю, звичайно ж із найменш зараженого советчиною, все таки відбиває той стиль, для приховування якого партія вигадала соцреалізм.

Навіть на найталановитіших з наведених текстів, навіть у виразно ворожих до режиму письменників відчувається наліт сірої радянської нудьги — країни, звідки виїжджати заборонено. І, що ще гірше, відбитка якоїсь непевності себе, оглядання на владу, я сказав би, — затурканости.

Особливо пригноблююче діє вигляд яскраво виявлених, мужніх, духово сильних, внутрішньо самостійних людей, вимушених іти на внутрішньо для них немислимий компроміс.

Людина, що вмів читати між рядками, неминуче відчує в повістях, наприклад, Первомайського, Гуцала або Шевчука якесь півжиття, життя, що не сміє собою бути до кінця, навіть і особливо там, де мова саме про щастя. Таке оповідання, наприклад, як Первомайського «Чуже щастя», не зважаючи на повну відсутність у ньому советської схоластики і на загальнолюдську тему, ясно і яскраво свідчить, що в умовах советчини взагалі не може бути щастя. Мені було б трудно сказати, чому саме, але я думаю, що кожна чутлива людина, прочитавши це оповідання, погодилася б зі мною.

За «Панорамою» Кошелівця, що іскриться талантом і життєвою силою, криється трагедія. Навіть висока культура слова більшості письменників, представлених у збірнику, спотворена принизливою конченістю оглядатися на півписьменного партійного наглядча.

Тільки вийшовши у вільний світ, поет Леонид Лиман зумів передати суть того, що є достеменним стилем советчини в мистецтві:

Загрожує перебудовою планети
З червоного плякату партизан.

Для справжнього життя, для справжньої творчости це — ще менше від прокрустового ложа.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ПАВЛО ЧЕРНОВ: З ПРОБЛЕМАТИКИ СІЛЬСЬКОЇ ЧАСТИНИ УРСР

«ЮГО-ЗАПАДНЫЙ КРАЙ» У 1960-ИХ РОКАХ

На сторінках місячника працівників книжкової торгівлі «Советская книжная торговля» впродовж минулого 1963 року появилось кілька статей на тему «бібколекторів». «Бібліотечний колектор» — це обласна установа, яка постачає сільським бібліотекам літературу «централізованим порядком». Всесоюзна бібліотека ім. Леніна в Москві складає «Информационно-рекомендательный список для комплектирования сельских библиотек», і цей список обіймає близько 2,5 тис. книжкових назв, потрібних для сільської бібліотеки. Потрібність визначають у Москві! Обласні бібліотеки «опрацьовують» список з урахуванням місцевих умов і передають його «бібколекторові», а цей визначає детальний список для кожної бібліотеки зокрема і постачає їй відповідну літературу. Ні читачі, ні бібліотекарі по селах великого впливу на те, що замовлятиме бібліотека, не мають.

Отже проти цієї системи виступили працівники торгівлі та бібліотекарі, серед них Г. Суткова з Тетіївського району на Київщині. Замість колектора, Г. Суткова пропонує, щоб бібліотеки самі вибирали собі літературу в книгарнях, бо «мы (тобто книгари — прим.) преоставляем им право свободного выбора, не навязывая им ненужной литературы» (підкреслення мое — П. Ч.). Проти кооператорів, які «весь час підкреслюють „право вільного вибору”», виступив директор Архангельського бібколектора: якби дозволити бібліотекарям та кооператорам самим вибирати, вони купували б тільки художню і дитячу літературу, не дбаючи про політичну — пише цей провінційний партієць.

Цікаво, що міські бібліотеки колекторові не підлягають. Виходило б, що тут уважають небезпеку «неправильного» вибору не такою грізною. В радянській дійсності існує безліч фактів дискримінації села та селянина. Економічна дискримінація відома всьому світові. Менше відомою, хоч не менше принижуючою, є нерівність громадянських прав: без дозволу влади колгоспник не сміє залишити села,

щоб могли шукати кращої долі деінде. Житель міста має в своїй кишені паспорт; паспорт колгоспника лежить у канцелярії колгоспу.

Ця система дискримінації має своє відзеркалення також у ділянці культури: «бібліокоlector» є одним із засобів контролювати село.

Читач «Літературної України» з Вінницької області повідомив про те, як у Немирівському районі передплачують пресу на 1964 рік (див. число від 19 листопада 1963). Автора листа зацікавив факт, що якась сільська бібліотека не замовила ні одного примірника «Літературної України», «Вітчизни», «Жовтня», «Прапора»; здивований цим він вирішив перевірити, що передплатили інші. В районній установі він «попросив показати ще одну заявку... „Для чого? Передплатні заявки в нас однакові” (почув у відповідь). Виявляється, інспектор райвідділу культури Тарнецька нашвидкоруч „склала” такий список, а бухгалтерія під копірку „передплатила” написане нею для всіх дев’яносто бібліотек району...» Те саме сталося з замовленнями для 70 шкіл району (всіх шкіл там 74). «Від імени шкіл» передплатні заявки подала «централізована бухгалтерія райвно (районний відділ народної освіти — П. Ч.) та старший інспектор по бюджету райфінвідділу, Г. Астаф’єва».

«Централізована передплата», яка «від імени сіл» та «від імени шкіл» здійснюється бюрократами, — це черговий засіб контролювати село.

Село в УРСР є більш українським, ніж місто. Оцінюючи стан поширення українського друкованого слова, слід пам’ятати, в яких умовах село живе. Розповідь про «бібліокоlector контра право вільного вибору» і про «передплату від імени шкіл» пропонуємо читачам замість вступу до нашого огляду про національні відносини та місцеву пресу в другому «економічному великому районі СРСР».

I

Т. зв. «Південно-Західний економічний район СРСР» обіймає три економічні райони УРСР — Київський, Подільський та Львівський. Населення цих трьох районів становить відповідно (в дужках відсоток міського населення): 7 млн 484 тис. (36%), 5 млн 613 тис. (19%) і 5 млн 939 тис. (29%) осіб. У цілому тут проживало в 1959 році 19 млн 036 тис. осіб, у тому числі 5 млн 435 тис. у містах. Одинадцять областей «Південно-Західного району» займає одинадцять останніх місць серед областей УРСР, якщо мова про їхню урбанізацію; при цьому Київська область (включно з м. Києвом) займає сьоме, а Львівська — одинадцяте місце.

Ось області району з відсотковим відношенням міського населення за даними перепису з січня 1959 року:

Назва області*)	Населення в тис.	% міського
Б Тернопільська	1 086	17
Б Вінницька	2 142	17
В Рівенська	926	17
Б Хмельницька	1 611	19
А Чернігівська	1 554	23
В Івано-Франківська	1 095	23
А Черкаська	1 503	23
В Волинська	890	26
А Житомирська	1 604	26
Б Чернівецька	774	26
В Закарпатська	920	29
В Львівська	2 108	39
А Київська з Києвом	2 823	55
(— " — без Києва	1 719	26)

В усіх цих областях українці творять більшість як за національністю, так і за мовою, а відсоток російськомовних українців тут незначний. Тільки в Києві аж 186 тис. українців із загальної кількості 664 тис. вважають російську мову рідною. Росіян за мовою є в Києві більше, ніж українців — 595 тис. проти 483 тис.

По селах цього великого району українці мають відсоток, який нагадує «99,98%» при виборах у «радянський парламент». Українців за мовою (тобто українців та неукраїнців з українською розмовною мовою) є тут більше, ніж українців за національністю. (В усій УРСР 273 тис. українців на селі говорить по-російськи, а 300 тис. неукраїнців, у тому числі 69 тис. росіян, — по-українськи). Тільки в Чернігівській області, де на селі живе 17 тис. росіян, із загальної кількості 1 млн 181 тис. українців 59 тис. вживає мову російську; подібну ситуацію ми помітили в сусідній Сумській області. Ким є ті українці, що вживають російську мову (або «росіяни за мовою»), які все ж таки почувають себе приналежними до української нації?

В селах Чернівецької області є багато румунів, яких радянська статистика ділить на румунів (69 тис.) і молдаван (66 тис.); нагадується доведена польська статистика, яка подавала і українців, і русинів, і навіть «тутешніх». Українців живе тут 418 тисяч. На Закарпатті живе на селі 524 тис. українців і 98 тис. угорців. На Вінничині, Житомирщині, Львівщині та Тернопільщині живуть поляки, які однак у більшості подали українську мову як мову рідну.

В містах великого району зростає відсоток росіян, до яких треба зараховувати також євреїв з російською мовою як рідною. Але й тут українці мають абсолютну більшість, крім Києва та міст Чернівець-

*) Літерами «А», «Б» та «В» перед назвами областей позначена приналежність даної області до району: А — до Київського, Б — Подільського, В — Львівського.

кої області. В останній на 203 тис. міського населення є тільки 100 тис. українців, з того числа за мовою 93 тис. Дуже незначною є українська більшість у містах Закарпаття: на 265 тис. міського населення є 162 тис. українців, з того числа 154 тис. за мовою, багато угорців (48 тис.), крім цього, росіяни (25 тис. і 8 тис. тих, хто подав як рідну мову російську), євреї, словаки.

Росіяни є найповажнішою національною групою після українців у цьому великому районі, тому присвятимо їм дещо більше уваги. В селах областей, які до 1939 року входили в склад УРСР, росіян за мовою є понад 220 тис. (тобто росіяни за національністю та неросіяни, але без тих росіян, що говорять по-українськи). В західніх областях (колишні польська, чехо-словацька та румунська займанщини) росіян за мовою в селах є 60,3 тис. За одним винятком, у жадній з цих областей росіяни не досягають навіть 3% серед сільського населення. В селах Чернігівщини живе 6,5%¹ населення, які подали російську мову як рідну. Понад 2% росіян є на Вінниччині, Житомирщині, Київщині та Буковині; від 1 до 2% — на Хмельниччині, Черкащині, Рівенщині та Львівщині; менше, ніж 1% — на Волині, Закарпатті, Івано-Франківщині та Тернопільщині.

Серед міського населення росіяни за мовою мали більшість у Києві; вони становили більше, ніж одну третину в Чернівецькій області (69 тис. на 203 тис.). Між 25-30% росіян було в містах таких областей: Вінницької — на 363 тис. населення 95 тис. росіян, Житомирської — відповідно 417 і 105, Чернігівської — 350 і 96, Львівської — 821 і 232. Близько 25% було росіян на Рівенщині — 39 тис. на 158 тис.; понад 20% у Хмельницькій — 65 тис. на 305 тис., та Черкаській області — 70 тис. на 345 тис. Менше ніж 20% росіян серед міського населення мали з-поміж «старих областей» Київщина (без Києва) — 80 тис. на 444 тис., а в західніх областях Волинь — відповідно 39 і 231, Закарпаття — 33 і 265, Івано-Франківщина — 39 і 249, Тернопільщина — 25 і 180.

Дуже незначний відсоток росіян говорить по-українськи: дещо менше, ніж 20 тис. в усіх містах Південно-Західнього району.

Євреї як правило в більшості російськомовні, але на Закарпатті на 9,2 тис. євреїв 4 тис. подали мову єврейську, 2,6 тис. — російську, 900 — українську, 1,7 тис. — «інші» мови, мабуть, угорську.

Поляки в містах говорять у більшості по-українськи, хоч відсоток польськомовних є досить великий. Наприклад, у містах Львівщини, де живе 30,5 тис. поляків, 18 тис. подало як рідну мову польську, 10 тис. — українську, а 2,3 тис. — російську. З-поміж 8,5 тис. поляків, що живуть у Києві, тільки близько 10% говорить рідною мовою, коло 2 тис. — українською, а 5,7 тис. — російською.

Білоруси на Україні є за мовою переважно «росіянами», навіть якщо вони живуть у Києві або Львові.

II

Як видно із статистики перепису населення 1959 року, західні та центральні області УРСР, якщо мова про відсоток міського населення, відстають від східних та південних областей ще більше, ніж це було перед другою світовою війною. Приріст міського населення УРСР за 1939-1959 рр., як подає радянський автор В. Крашенінніков («Вестник статистики», ч. 10, 1963), концентрувався в дев'яти областях, з яких тільки Київська належить до обговорюваного тут «великого району». Понад 75% приросту припадає на Донбас, Луганщину, Дніпропетровщину, Миколаївщину, Крим, Запоріжжя, Кіровоградщину та Київщину. Коло половини всього приросту належить трьом першим названим областям. Сільські області (зокрема Львівська, Тернопільська, Станиславівська — тепер Івано-Франківська, Волинська та Вінницька) «експортували» населення на Схід. Крашенінніков каже, що у східні та південні області УРСР, але одночасно і він признається, що зокрема після 1953 року багато молоді з цих областей переїхало на схід за межі УРСР.

Коли в більшості областей (де сільське населення зменшилося) був хоч би незначний приріст, то був це приріст міського населення. За 1939-1959 рр. Тернопільщина та Станиславівщина втратили також частину міського населення, якого там тепер в абсолютних числах менше, ніж у 1939 році. Немає найменшого сумніву, що західні області УРСР свідомо дискриміновані владою, яка тут не інвестувала капіталів, не розбудовувала промисловости і міст. До речі, якщо тут будувалися вугільні шахти (наприклад, у Львівщині) або заводи, то режим радше імпортував росіян з РРФСР, ніж давав працю місцевим українським селянам. Високу кількість росіян у містах Львівщини (понад 230 тис.) годі пояснити «природними» причинами, зокрема, якщо мати на увазі факт, що на сусідній Тернопільщині росіян за мовою в містах усього 25 тис., а на Станиславівщині коло 40 тис. Є дані, що після 1956 року почали приймати на працю в містах та промисловості також і місцевих українців. В якому розмірі — не відомо.

Незадовільний стан індустріялізації та урбанізації західних областей є без сумніву очевидний для всіх мислящих людей в УРСР, яким без труду зрозумілою є політична вимога цього факту. Час від часу в радянській українській пресі появляються згадки про це питання. Так у цитованому нами числі «Вестника статистики» є звіт з конференції, присвяченої питанням перспективного обрахунку населення та використання «трудоких ресурсів» у союзних республіках. Ця конференція мала місце в Єревані, в квітні 1963. Один з її учасників, працівник Українського інституту проектування А. С. Ізраїлевич, запропонував, щоб великі промислові заклади не будувати в районах УРСР, де промисловість уже високо розвинена, а в західних областях з їхніми значними резервами робочої сили. Можливо, що

«хемізація», яка сьогодні стала гаслом ч. 1 в СРСР, принесе якість покращення ситуації.

Згаданий Крашенінніков твердить, що вже за 1959-1961 рр. темпи приросту міського населення в Київському, Подільському та Львівському економічних районах були вищі, ніж у Донбасі та Придніпрів'ї. За ці три роки (1959, 1960 і 1961) населення УРСР збільшилося на 1 659 тис. (тобто на 4⁰/о), при чому міське населення зросло на 2 187 тис. (тобто на 11,4⁰/о), а сільське зменшилося на 529 тис. (тобто на 2,3⁰/о). В економічних районах УРСР ці зміни у відсотках були такі:

Назва району	Приріст		
	усього населення	У містах	На селі
Донецький	5,3	8,3	— 9,4
Придніпровський	5,7	11,9	— 2,7
Харківський	1,7	10,2	— 5,3
Київський	1,7	12,8	— 4,4
Подільський	2,0	16,9	— 1,5
Львівський	5,9	16,0	+ 1,8
Чорноморський	6,0	12,2	+ 0,2

Автор цього огляду не може, на жаль, сказати, за рахунок якого населення відбулися вищепредставлені зміни в містах: за рахунок прибулих з Росії чи за рахунок українських селян, що перейшли до міст? Може, селяни з західних областей поїхали працювати в сільському господарстві на «Сході», а до міст на «Заході» прибули росіяни? Не знаємо.

Питання індустріалізації та урбанізації Південно-Західного району СРСР має, як видно, з огляду на національний і мовний склад населення велике політичне значення. Промисловість — це значить: кращі заробітки. А які «заробітки» мали колгоспники за останні 30 років, сказав сам Хрущов 28 лютого 1964: їхньої праці роками не оплачували, деколи платили по одній-дві... копійки за трудовень. Промисловість — це також можливість доступу до культури: до театру, музики, кіна тощо. Промисловість — це значить мати гроші на газету, журнал, книжку, радіоприймач і телевізор.

Статистика 1959 року показує, що серед 100 мільйонів міського населення СРСР росіян за мовою було аж 73,5 млн, зате на селі росіяни були в меншості — на 108,8 млн сільського населення росіян за мовою було тільки 50,6 млн. Українців у містах УРСР жило 11,5 млн, на селі — 21,8 млн. Дані про УРСР ще промовистіші: тут на селі було 1 млн 679 тис. росіян за мовою, а 20,4 млн українців.

От підрахувати б, якби це було можливо: скільки карбованців у рік заробляли в УРСР десять з лишком мільйонів росіян за мовою, а скільки карбованців річного прибутку мають тричі стільки українців в УРСР! Якби ці карбованці розділити згідно з кількістю населен-

ня однієї і другої національності, то автор цієї статті повірив би принаймні в економічну справедливість радянської системи. Але така небезпека не існує.

А покищо кожний може бачити культурну та фахову дискримінацію українського села в порівнянні з селом російським: тільки 4 фахові сільсько-господарські журнали появляються українською мовою, зате російською — понад 40. Тобто в десять разів більше. А росіяни, що живуть на селі, немає навіть у два з половиною рази більше, ніж українців. Іншими словами, якщо для порівняння брати за вихідний пункт кількість українських журналів, то для збереження «ленінського принципу рівноправності націй в СРСР» росіяни повинні б мати тільки 10 журналів, а якщо за вихідний пункт брати російську кількість, то українці повинні б мати 16 назв журналів з сільсько-господарської ділянки.

Урбанізація та індустріалізація могли б поліпшити економічне становище жителів західних і центральних областей, але вони не зможуть розв'язати основну економічно-соціальну проблему всієї УРСР і СРСР: піднести заробітну платню колгоспників і дати їм особисту умовну свободу принаймні в розмірах, дозволених «міщанам» (тобто жителям міст). Поки це не станеться, поти жадна «хемізація», «іригація» чи «інтенсифікація» не піднесуть хліборобства в СРСР. А одночасно українське населення надалі залишиться в дискримінованому становищі. Тепер Західня Україна — це відповідник недорозвинутого півдня Італії, але тільки з економічного та соціального погляду. З погляду національного весь район стоїть високо, і тільки штучні перешкоди унеможливають йому брати відповідну участь у культурному житті УРСР.

До речі, ми не посідаємо відповідних даних, але не є виключеним, що Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина (колись найбільше занедбані території сусідніх держав) зробили після 1945 року менший крок уперед, ніж сусідні з ними області Польщі, Словаччини чи Угорщини.

III

Хоч обкоми партії і ради депутатів у більшості областей обговорюваного району розділені на промислові та сільські, тільки в двох містах є і промислова, і сільська газети — в Києві та Львові. Від травня 1963 появляється в Києві промислова «Київська зоря», а поруч з нею сільська «Київська правда», останній тираж якої становив 53-72 тис. примірників (1960 рік). Крім цього, в Києві є ще вечірня міська газета «Вечірній Київ» з тиражем 150 тис. (влітку 1963); один рік раніше її тираж становив 120 тис., а за роки 1957-1960 — 100 тис. Кажуть, що «Вечірній Київ» розкуповують так швидко, що через годину-дві в кіосках ніщо не залишається. На відміну від цієї газети, «Київська зоря» є ранковим виданням, яке обслуговує не тільки місто Київ, а також і міське населення області. Відомо, що обласних та

міських газет за кордон не пускають, тому добре зробили б туристи, які відвідують УРСР, якби привезли з собою на Захід по два-три примірники того роду газет.

У Львові «Вільна Україна» є сільською газетою (тираж у 1960 році — 88 тис., 1963 — 90 тис.), а «Львовская правда» промисловою (тираж 1960 — 35-40 тис.). Від квітня 1963 появляється також промислова «Львівська правда», тираж якої нам не відомий. Крім Львова, ще одна область має російську газету — Закарпаття; чому, зрозуміти не можемо. У Львівській області живе 245 тис. росіян, у тому числі 232 тис. у містах, а з них більшість у Львові; зате на Закарпатті росіяни за мовою є всього 38 тис. на 920 тис. усього населення. Як пояснити, що «Закарпатська правда» мала тираж 30-40 тис., а російська «Закарпатська правда» аж 24-30 тис. (у 1960 році)? Угорців на Закарпатті є 145 тис. (за мовою, мабуть, 155-160 тис.), але угорськомовна обласна газета мала тираж 18-20 тис., тобто куди нижчий, ніж російська. Ще одна область має меншостеву газету — Чернівецька. «Радянська Буковина» мала чотири роки тому 40 тис., а її румунський відповідник у 1957 році — 6 тис. Від 1963 року тираж усіх трьох закарпатських обласних газет становить 100 тис. примірників, а чернівецьких — 60 тис. Довідники не подають, як ці тиражі розподіляються за мовами.

Дев'ять областей району мало по одній українській газеті: «Вінницька правда» — тираж 55-62 тис., 1960; «Радянська Волинь» — 50 тис., 1963; «Радянська Житомирщина» — 49-52 тис., 1960; «Червоний прапор» у Рівному — 50 тис., 1963; «Прикарпатська правда» в Івано-Франківському — 45 тис., 1960; «Вільне життя» в Тернополі 50 тис., 1963; «Радянське Поділля» в Хмельницькому — 54 тис., 1960; «Черкаська правда» — 45-48 тис., 1960; «Деснянська правда» в Чернігові — 50-52 тис., 1960.

Як можна було й сподіватися, в Південно-Західньому економічному районі СРСР не появляються тепер міські газети, якщо не рахувати Києва та... Червонограда. «Шахтар Червонограда» виходить з 12 червня 1962 в місті, що в 1959 році мало 12 тис. жителів; ця газета появляється тричі на тиждень з тиражем 5 тис.

Раніше існували міські газети в Дрогобичі, Бориславі та Коломиї, але з кінця 1962 або початку 1963 всі вони об'єдналися з місцевими районними виробничими газетами. У Волинській та Рівенській областях є таких районних газет по 7, у Вінницькій — 13, Житомирській — 11, Івано-Франківській — 6, Київській та Львівській — по 12, Тернопільській — 9, Хмельницькій та Черкаській — по 10. Всі вони редагуються українською мовою.

На Закарпатті, де є чотири виробничі райони, у двох з них появляються українська та угорська газети: в Береговому — «Червоний прапор» (8 тис.) і «Вереш засло» (4,5-6,5 тис.), в Перечині — «Колгоспне життя» (тираж не поданий) і «Колхозелет» (1,9 тис.).

В Чернігівській області є дванадцять виробничих районів. У Семе-

нівському виходить тільки російська газета «Красное знамя» (4,6 тис.), в Новгороді Сіверському — поруч газети «Радянське Полісся» (7-7,7 тис.) є також «Советское Полесье» (3,8-4 тис.).

У двох з усіх чотирьох виробничих районів Чернівецької області появляються українська та румунська (чи молдавська?) газети: в Садгорі — «Буковинське село» та «Сатул буковініян»; в Сторожинці — «Радянська Верховина» та «Плаїт советік». Їхні тиражі не подані.

Крім семенівського «Красное знамя», що появляється тричі на тиждень, всі названі районні виробничі газети виходять чотири рази тижнево.

При кінці 1962 року або на початку 1963 в усіх областях, крім Київської, припинено видання обласних «Бльокнотів агітатора». Крім Чернігова, де поруч українського існував також російський «бльокнот» (тираж обох по 5 тис.), Чернівців, де був український та румунський (перший — 9-10 тис., другий — 2-2,4 тис.) та Ужгороду (український — 6,3-8,2 тис., угорський — 1,7-2,4 тис.), всі обласні бльокноти появлялися тільки українською мовою. Київський обласний бльокнот виходив з вересня 1956 до грудня 1959 тиражем 10-12 тис. примірників. У зв'язку з ліквідацією обласних видань тираж республіканського «Бльокнота агітатора» напевно зріс дуже поважно; на скільки, на жаль, не відомо. В 1960 році українське видання його мало 68-77 тис. тиражу, російське — 53,5 тис. П'ять років раніше цей тираж становив відповідно 75 тис. і 25 тис.

IV

Київ — і як центр великого економічного району, і як столиця УРСР — заслуговує на окремий детальний огляд. На жаль, брак матеріалів про український «стан посідання» в ділянці преси в Києві не дозволяє авторові зробити якісь конкретні висновки. Із статистики виходить, що ми в Києві чисельно зміцніли. Колись, у 1926 році, населення Києва становило 513 тис. осіб, у тому числі 42% українців (тобто 215 тис.). Не знаємо, скільки їх вживало тоді українську мову як рідну; в цілому в містах УРСР аж 23,5% українців говорило тоді по-російськи. Якщо так було і в Києві, то 32% (або 165 тис. осіб) жителів столиці України були в 1926 році як за національністю, так і за мовою українцями.

З того часу населення Києва зросло до 1 млн 104 тис. (1959 рік). Українці — 664 тис. — досягнули тепер більшості. Але тільки 477,5 тис. подало українську мову як рідну; крім цього, понад 5 тис. інших жителів уживає українську мову. Отже 482-483 тис. осіб є за своєю мовою українцями. Виходить, що при збільшенні населення в 2,15 рази (з 513 тис. до 1 104 тис.) українське населення і за мовою, і за національністю потроїло свою кількість. Без сумніву Київ є тепер найбільш українським містом на Україні. Хоч більшість населення не визнає українську мову як свою розмовну, всі без винятку жителі Києва її напевно знають. Наприклад, «Вечірній Київ» купують та

читають як українці, так і росіяни та євреї. Скільки нам відомо, публіка відвідує також театри, не зважаючи на мову спектаклів.

Однак вплив російської мови є вагоміший, ніж це виникає на підставі цифр про місцеву пресу. Київська телевізійна станція частіше транслює Москву та Ленінград, ніж подає свою власну програму. І так далі. На нашу думку, український елемент у Києві є аж надто пасивний. Важко зрозуміти, чому в кіосках на Хрещатику не можна набути українську мистецько-культурну газету. Або чому різні установи в Києві вважають нормальним замовляти для своїх бібліотек тільки журнали «Новый мир» «Иностранная литература» чи «Октябрь», ігноруючи при цьому цілковито українську періодику? Ми також думаємо, що, наприклад, «Новый мир» куди кращий, ніж «Вітчизна». Автор статті читає «Вітчизну» з обов'язку, але не з національного (бо з національного обов'язку належало б хіба цей журнал бойкотувати), але з обов'язку професійного. Серед українських періодиків є видання гірші та ліпші і можна б якийсь вибір таки зробити. А публічні та шкільні бібліотеки повинні б мати всі основні літературні журнали, навіть якщо вони справді дуже погані. В Києві ж є, як виходить, середні школи, де українських журналів взагалі не замовляють. Це все діється під оком міністерств УРСР, творчих спілок, під ідейно пильним оком товариша П. Тичини і всіх редакцій! Як же тоді бути десь на «периферії», коли столиця дає такий поганий приклад? Про це таки слід подумати кому треба в Києві: бо те, що робиться або не робиться там, має колосальний вплив на практику всюди в республіці.

Боротьба за газетний і книжковий ринок в СРСР та на Україні не можлива без здобуття ґрунту в місті, де друкується більшість книжок та газет і майже всі журнали України. Якось не видно, щоб ця боротьба вели серйозно.

*

Наш огляд закінчуємо без висновків.

Обставини в «Південно-Західньому» економічному районі є настільки ненормальними, що раніше чи пізніше щось мусить змінитися. Румунія, Польща, Югославія та Албанія... Гана, Єгипет, Філіппіни, Індія та Аргентина... Франція, Італія, Іспанія... — всі народи, великі вони чи малі, старі чи молоді, всі вони стараються ліквідувати відсталість своїх економік (або частини економіки — як хліборобства у Франції, або окремих районів — як на півдні Італії), стосуючи при цьому демократичні або й тоталістсько-диктаторські методи.

Як довго має залишитися життя мільйонів людей на Україні не тільки без змін на краще, а навіть у ще гіршому економічному, культурному та політичному стані, ніж це було 30-40 років тому? Волинь, Тернопільщина та Прикарпаття — чи це не колонії навіть з економічного погляду? А населення всіх західніх областей УРСР — чи не є воно тільки джерелом дешевої робочої сили?

**ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ: ДО СТАНУ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ
В СРСР**

Мене запрошено розповісти про теперішній стан українознавчих наук у Радянському Союзі. Часові обмеження примушують мене дотримуватися селективної методи. В рамках цієї доповіді я не маю змоги докладно обговорити розвиток в області історії, лінгвістики, літературознавства та інших спеціальних дисциплін. Також не принесло б ніякої користі, коли б я насипав цілу купу статистичних даних про вище шкільництво, продукцію наукових книг, структуру Академії наук УРСР тощо. Ці інформації можна знайти в довідниках, які легко приступні. А втім кількісна метода досліду часто не виправдує себе у відношенні до культурних явищ, якщо не зуміємо поставити об'єктивних фактів у площину відповідної інтерпретації.

Найкраще, що я можу зробити в короткому часі, який відведено для цієї доповіді, це спробувати накинути кількома сміливими штрихами стислий загальний нарис сучасного стану українознавчих наук у Радянському Союзі. До речі, мої твердження стосуватимуться у великій мірі не тільки самого українознавства, але української культури взагалі.

В цьому місці мушу сказати слово на самовиправдання. Назагал не бажано змішувати наукові питання з політикою. Однак у країнах під комуністичним пануванням наука, як і ціле культурне життя, не є автономною, бо вона сильно обумовлена політичними обставинами. В цих країнах творча спонтанність ученого, письменника, мистця раз-у-раз наштовхується на могутні натиски, що їх спричиняє режим. Тому ми не можемо не брати до уваги політичних аспектів нашої теми.

Я приймаю, що загальна природа комуністичної системи знайома моїм слухачам. Це вможливило перейти негайно до наступного питання. Чи існують якісь прикмети, що ними культурна ситуація на Україні суттєво відрізняється від інших земель під комуністичним

Доповідь зачитана на конференції Американської асоціації вчителів слов'янських і східноєвропейських мов (American Association of Teachers of Slavic and East European Languages) — відділ для штатів Нью-Йорк та Нью-Джерсі, була надрукована в журналі „The Slavic and East European Journal“ (Madison, Wisconsin), Vol. VII, No. 3 (Fall, 1963) pp. 251-257. Українська версія друкується за згодою редакції цього журналу.

пануванням, а зокрема в інших частинах Радянського Союзу? Для поверхового спостерігача весь СРСР являє доволі однотайний вигляд. Коли ми, наприклад, розкриваємо український науковий журнал, що появляється в Києві, ми знайдемо там ті ж теми, ті ж ідеологічні заложення, а навіть ті ж стилістичні прийоми та фразеологію, що їх ми раніше зустріли в російському журналі цієї самої дисципліни. Навіть щодо друкарського формату, якості паперу та технічного оформлення обидва журнали будуть подібні один до одного, як двоє яєць, що їх знесла одна курка. Оскільки всі нації Радянського Союзу живуть під спільним політичним та економічним режимом, оскільки всі однаково виставлені під цю саму ідеологію та оскільки матеріальні побутові умови більш-менш однотайні в цілому СРСР, — легко прийти до висновку, що все підрадянське населення творить одну гомогенну масу. Національні різниці виглядатимуть в цій перспективі просто як мовні різниці, що мають, здавалося б, тільки підрядне значення.

Моє основне твердження: наведений погляд, прийнятий більшістю західних дослідників Радянського Союзу, є невірний. Тому що Російська республіка є найбільшою і провідною складовою частиною СРСР, ми зможемо найкраще збагнути особливе становище української науки й культури, якщо порівняємо їх з російською. Такий дослід показує, що навіть позірні подібності можуть інколи бути насправді різницями: якщо ті самі політичні заходи стосують у двох відмінних контекстах, вони дістають у кожному випадку інше значення. Вернімося до прикладу, вжитого попередньо: якщо український журнал виглядає як інакшомовна версія російського журналу, то це не доказ, що російська й українська культура буцімто мають вроджений нахил розвиватися по точно паралельних лініях; це радше свідчить про те, що під радянською владою українські учені й письменники зобов'язані наслідувати російські зразки, випрацьовані в Москві. Бажаю вказати на кілька знаменних пунктів, що в них сучасна українська культурна ситуація відрізняється від російської.

1. Нормально можна очікувати, що в кожній країні її власна національна культура посідає панівне становище. У Франції це буде французька культура, в Італії — італійська, в Нідерляндах — голландська і т. д. Це правило стосується й держав так званого «соціалістичного блоку». Щоправда, комуністичний уряд даної країни прямуватиме до того, щоб культурне життя переорієнтувати згідно з заповідями марксизму-ленінізму. Проте, навіть із цими додатковими марксистськими викрутасами, панівною культурою в Польщі є польська, в Румунії — румунська і т. д. В усіх сателітних країнах влада сприяє вивчанню російської мови; але вона залишається засобом міжнародних зв'язків, і не можна про неї сказати, щоб вона витісняла місцеві мови й культури. Щодо самої Російської рес-

публіки, то панівне становище російської мови й культури, очевидно, не підлягає сумніву.

Позиція України з цього погляду зовсім інакша. Українська культура, — навіть приймаючи, що в нинішніх обставинах вона мусить носити соціалістичний одяг, — не є господинею у своїй власній хаті. Вона мусить ділитися цієї хатою з російською культурою, при чому остання фактично користується упривілейованим становищем. Роля російської культури в Українській РСР не обмежується тим, щоб обслуговувати потреби місцевої російської етнічної меншини; не можна про неї поправді сказати, щоб вона виконувала й функцію знаряддя міжнародних зв'язків, подібну до тієї, що її англійська мова у великій мірі посіла в західньому світі, або до тієї, що її давніше німецька мова виконувала серед народів кол. Австрійської імперії. Сучасну Україну характеризує далеко поширена двомовність і, якщо можна вжити цього вислову, двокультурність. Офіційна пропаганда чваниться рівністю мов і культур, але тут мимоволі приходиться на думку клясична формула покійного Джорджа Орвелла: «Всі тварини рівні, але деякі з них більше рівні, ніж інші». Важливою прикметою сучасного балансу культурних сил на Україні є факт, що питома вага російської течії зростає в міру того, коли підійматися до вищих щаблів на піраміді влади і престижу. Наприклад, українська мова досить добре зберігає свої позиції в народному й навіть середньому шкільництві, але зате університети країни сильно зрусифіковані.

2. Советська Росія гордо проголошує себе законним спадкоємцем усіх славних досягнень попередньої російської історії. Очевидно, ця спадщина мусить бути зінтерпретована у світлі комуністичної ідеології. Але російський учений і письменник має змогу черпати з духового капіталу, що його нація нагромадила за дорадянської доби. Працівники на полі української культури перебувають тут у зовсім іншій ситуації. Режим толерує тільки ті елементи української спадщини, що згідні з постулятом про «непохитну, братерську» російсько-українську спілку. Оскільки ж українські традиції в великій частині фактично суперечать цьому постулятові, їх треба або зфальшувати, або приглушити і знищити.

Ця «гляйхшальтунг» поширюється на всі ділянки українського культурного життя під советами. Навіть український правопис «зреформовано» кілька разів підряд виключно в тій цілі, щоб його максімально наблизити до російського зразка. Але ці маніпуляції найбільш нахабні в області історії. Минуле країни намагаються зінтерпретувати в такий спосіб, щоб показати, що зв'язок з Росією був для українського народу джерелом усіх благодатей, а відокремлення від Росії джерелом усіх нещасть. Всі провідні постаті української історії, які колинебудь протиставлялися російській гегемонії, чи в політичній, чи в духовій площині, очорнюють як падлюк і

зрадників. Позитивні внески і спонуки, що їх Україна отримувала з Заходу, применшують, або просто заперечують.

3. Одна з специфічних різниць між двома східнослов'янськими націями полягає в рішуче більш «європейському» характері української культурної та суспільної традиції. Не зважаючи на це, Україна сьогодні куди щільніше ізольована від зовнішнього світу, ніж Росія. Як відомо кожному заінтересованому, навіть нема можливості безпосередньо виписувати українські публікації з Києва; замовлення треба спрямовувати на всесоюзне книготорговельне агентство в Москві. Російські інтелектуалісти, зокрема жителі Москви й Ленінграду, мають куди кращі нагоди для культурних контактів з Заходом, ніж їхні українські колеги.

Нехай мені вільно буде подати один приклад з мого особистого досвіду. В серпні 1960 року я брав участь у XI Міжнародному конгресі історичних наук у Стокгольмі (Швеція). Всі сателітні країни Східної Європи були представлені делегаціями, що кожна з них нараховувала по кільканадцять членів. Навіть далека Монголія прислала свою делегацію. А як стояла справа з Українською РСР, країною, що значно більша, ніж будь-яка з-поміж «народних демократій»? На конгресі був присутній тільки один-єдиний український радянський історик; він входив до складу загальної радянської делегації, що в ній його роля була зовсім непомітна. Навіть його прізвище надруковано у програмі конгресу російською формою. Що робило ситуацію ще більш кумедною, був факт, що згаданий історик не володів жодною західною мовою. Мимоволі народжувався сумнів, чи це був недогляд з боку чинників, які робили селекцію, чи, може, навпаки, ця «без'язикість» послужила тут за рекомендацію.

4. Важливою передумовою здорового культурного розвитку є його тяглість. Науковець-початківець, молодий літератор і мистець не можуть навчитися свого ремесла з самих книжок; те, що тут передусім необхідне, це керівництво й живий приклад майстра. Сталінський терор та, в меншій мірі, воєнна руїна, майже вигубили ціле одне покоління духових провідників України. Російська культурна еліта значно краще перетривала епоху великих чисток; там фізична ліквідація академіка або визначного письменника, радше становила виняток. Зате на Україні було щасливим винятком, якщо якийсь провідний інтелектуаліст залишився в живих після страшного десятиліття тридцятих років. Ілюстрацією цього стану може служити факт, що Академія наук УРСР припинила дослідчу працю в цілому ряді дисциплін, а відповідні катедри й інститути закрито, — з тієї простої причини, що не вистачало кваліфікованих учених, щоб заповнити пропалини, створені масовими чистками. Ось, наприклад, в галузі історії не зберігся на полі медієвістичних студій ані один учений з відповідним академічним стажем.

В останні роки, після смерти Сталіна, можливості для культур-

ної праці значно поліпшилися. Але українська наукова громадськість боляче відчуває брак свого «пропащого покоління». Дозрілих учених не можна створити порядком імпровізації, а їхня відсутність також спиняє зріст наступного покоління. В багатьох дисциплінах, а зокрема в області українознавчих студій ми бачимо сьогодні таку картину: панівну ролью на академічній сцені відіграє кілька «ветеранів», що якимсь чудом зацілїли під час доби чисток і тепер тішаються великою, хоч спізненою пошаною. Послуги, що їх вони віддають науці, дійсно неоціненні. Але тому що їх не багато, вони часто примушені розмінювати себе на дрібниці. Крім цього, з уваги на похилий вік, вони швидко відходять зі сцени. (Два визначні імена в цій категорії — це історик літератури О. І. Білецький та мовознавець Л. А. Булаховський, що обидва померли недавно). З другого боку, існує ціла плеяда молодих працівників, чоловіків і жінок, приблизно під тридцятку, що сповнені доброї волі й активності, але які з академічного погляду ще не зовсім дозрілі і їх інтелектуальне обличчя позначене певним провінціалізмом.

*

Я обговорив труднощі, що сплутують українську науку в Радянському Союзі. Проте картина вийшла б односторонньою, коли б я не згадав і про протилежні фактори, що до певної міри уліпшують ситуацію.

1. Величезне значення мало приєднання до Української РСР тих українських земель, які перед 1939 роком належали до Польщі, Чехо-Словаччини й Румунії. Ця територіальна консолідація скріпила цитому вагу України як складової держави Радянського Союзу. Вона теж істотно, хоч субтельно, спричинилася до зміни настроїв серед української громадськості, що помітна від кінця війни. Треба пам'ятати, що населення цих новоприєднаних областей посідало високорозвинену громадянську самосвідомість та національну бойовість, що його духівність формувалася поза межами російської імперіяльної сфери та що його культурна орієнтація була завжди звернена на Захід. Нема сумніву, що ці західноукраїнські настанови глибоко вплинули на ментальність мешканців центральної та східньої (радянської, в давніх кордонах) України, а зокрема на світогляд тамошньої інтелігенції.

2. Ізоляція від некомуністичного світу знаходить деяку компенсацію у зближенні до сателітних націй Східньої Європи. Україна безпосередньо граничить із Польщею, Чехо-Словаччиною, Угорщиною, Румунією та, через Чорне море, з Болгарією. Зростаюча інтеграція «соціалістичного бльоку» неминуче несе для України затіснення контактів з цими сусідніми країнами. Таким чином примусова, одностороння культурна орієнтація на Росію зустрічає протидію. Особливо цінний зв'язок з Польщею. Загальновідомо, що з-поміж усіх сателітних держав Польща користується відносно найбільшим

ступнем інтелектуальної свободи. Для багатьох українських науковців та письменників Польща є сьогодні справжнім «вікном в Європу», через яке світло та свіжі подуви проникають в їхню країну. Вага Чехо-Словаччини в тому, що вона служить як приклад модерного побуту в західному стилі, який, у контрасті з сіро-брудною советською буденщиною, виглядає спокусливо вибагливим і комфортabelним. Знов же культурні та суспільні традиції Болгарії дуже подібні до українських. Але в порівнянні з Болгарією Україна з різних поглядів робить враження багатшої та більш прогресивної. Українським інтелектуалістам приємно почувати, що бодай у деяких чужоземних контактах вони можуть, черпаючи з власного досвіду, давати партнерові цінні внески.

3. Також діяльність української діаспори у вільних країнах Заходу дає стимул культурному життю Радянської України. Комуністичні володарі України самі визнають належну ціну цій ролі екзильної спільноти; про це свідчать лайки, що ними вони в своїх виступах та офіційній пропаганді раз-у-раз обкидають емігрантів. Оскільки останні не посідають ніякої матеріальної сили, їхній вплив може бути тільки духовий: ідеї, що їх проголошує діаспора, збігаються з таємними мріями та надіями українського народу на батьківщині. Працюючи з дуже обмеженими ресурсами, українські громади в західних країнах зуміли створити вартісні літературні й наукові твори. Про цю діяльність знає інтелігенція на Радянській Україні, хоч еміграційні публікації приступні там тільки для обмежених, вибраних кіл. Ми не є втаємничені в закриті дискусії, які передують політичним рішенням, що їх приймає радянський уряд; але ми вважаємо за дуже ймовірне, що культурні діячі на Україні використовують досягнення діаспори на те, щоб виторговувати поступки від партійних властей. Наприклад, рішення публікувати «Українську Радянську Енциклопедію» було, мабуть, спричинене бажанням протиставитися «Енциклопедії Українознавства», що її кілька років раніше започаткували еміграційні учені в Західній Європі. Таким чином, не зважаючи на «залізну завісу», між українськими інтелектуалістами вдома та у вигнанні продовжується приглушений діалог. Перші знаходять моральну підтримку у свідомості того, що в зовнішньому світі є люди, що за них турбуються та бажують їм допомоги.

4. Останній фактор, що без нього всі інші, згадані попередньо, не могли б бути ефективні, — це незламна вітальна сила українського народу, який перетривав сталінську добу, як його предки колись перетривали добу татарського лихоліття. Сьогодні українські інтелектуалісти намагаються відбудувати зруйноване культурне життя своєї країни, використовуючи для цього порівняно ліберальні, за більшовицькими стандартами, умови хрущовського правління. Ці зусилля зазнають обмежень з боку постійної чуйності влади, а також в наслідок незагоєних ран, що їх на душі й тілі нації зали-

шило сталінське царство терору. Досягнення останнього десятиліття заслуговують на пошану, хоч вони, очевидно, далеко відстають від того, чого ми мали б право чекати від культурного життя країни з сорок мільйонами населення. Перерахуймо деякі з цих досягнень, зокрема ті, що стосуються царини українознавчих студій: започаткування кількох нових наукових періодиків, як «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство», «Радянське право», «Економіка Радянської України»; видання масовими накладками творів дореволюційних українських письменників, що деякі з них були раніше заборонені; вихід ряду обширних, синтетичних праць, написаних колективами науковців, що присвячені різним аспектам української історії, культури й економіки; поява більшої кількості монографічних студій, які, щоправда, переважно досить середньої якості, але деякі з них досягають респектабельного наукового рівня; відновлення Академією наук УРСР дослідів у деяких дисциплінах, що раніше зазнали перерви; поширений ужиток української мови в наукових публікаціях та вищому шкільництві; виникнення цілого нового покоління молодих працівників на полі природознавчих та гуманістичних наук. Очевидно, всі примушені дбайливо дотримуватися ідеологічних настанов режиму; але маємо право здогадуватися, що це безупинне повторювання марксо-ленінських магічних формул та заяв про любов до «російських братів» є часто не більше, як словесна данина конечностям сучасної ситуації.

**РОМАН РАХМАННИЙ: ВІДПОВІДЬ
МОЛОДОМУ СЕРДИТОМУ СФІНКСОВІ**

— Я прочитала Вашу розмову з одним з моїх колег, канадським студентом українського роду, який поставив Вам запитання на схилі гори.*) Не заперечую, що маєте багато рації. Лінія Ваших міркувань чітка, логічна й невідхильно скеровує читача до поставленої Вами основної мети: спонукати нас, молодих на цьому континенті, до свідомого зусилля у напрямі визначення характеру українства і викликання попиту на нього серед нашого оточення. Справді, подумано непогано. Все таки в мене є деякі сумніви. Передусім, Ви зосередили увагу на студентах; студентки наче б не існували або не мали особливого значення у Ваших міркуваннях. Далі, Ви закликаєте загаль українських жінок до виконання конструктивнішого впливу на українську громадськість і, мабуть, ціните їхній вклад у розвиток суспільства. Але, наскільки воно щире, оте Ваше писання? Чи буває не є це ще один патетичний апель на адресу жінок, а молоді зокрема? Якщо так, то Ви разом з іншими публіцистами, мабуть, не усвідомлюєте одної речі: ми, молодь, вже не реагуємо на заклики, бо нам набридли постійні спрямовування нас на правильний шлях — патріотичний, мовний, визвольний, фолкльорний, а навіть асекураційний.

Зокрема відпихає нас нещирість, дволикість багатьох політиків, громадських діячів, публіцистів і журналістів. Вони часто декларують одне, а роблять друге: для громади проповідують ідеалізм, а в особистому житті дбають про свої матеріальні вигоди; промовчують помилки власного покоління, а молодь жорстоко критикують за найменший сумнів у правильності роботи т. зв. старшого суспільства. Ось найновіший приклад. Знаєте публіциста, що був радянофілом на переломі 30-их років, потім підтримував і виправдував польонофільську «нормалізацію» угодних партій у Галичині всупереч націоналістам; тепер він силкується очолити кампанію екстремістів проти молоді тільки тому, що вона пробує застосувати свої знання і своє розуміння українства практично в новому світі — світі атомової бомби, ракет і космічних польотів. Він, разом з іншими «батьками народу», забуває, що ми теж уміємо читати, вивчаємо наше минуле, порівнюємо діла попереднього покоління з результатами і робимо певні висновки; ці висновки не надто корисні для більшості «батьків народу». Признаюсь однак, що мені тяжко визначити

*) Див. «Запитання на схилі гори», «Сучасність» ч. 2, 1964.

Ваше особисте місце в головоломці української публіцистики. З'ясуйте при нагоді свої погляди виразніше. Чи, може, волієте далі зберігати т. зв. безсторонні позиції? . .

З-поза цих слів глянули на мене допитливі, злегка насмішкуваті очі загадкового сфінкса. Станувши віч-на-віч з оцим сфінксом і його готовими запитаннями, пробує дати відповідь.

ПРО ЖІНОЧЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

— Усе, що я пишу, намагаюся писати щиро. Переконати в цьому читача важко. Він повинен відчувати щирість із самих друкованих рядків. Не претендую на ґрунтовну ознайомленість з молодими українцями, які тепер вчаться в університетах — на Україні та поза її межами. У розмовах з цими молодими людьми (а таке не трапляється надто часто) помічаю передусім усмішку. Як на обличчях дітей, що не зважуються сказати вголос свою думку батькам: «Що ж ви знаєте про наше життя й проблеми? Виростали ви в іншому суспільному кліматі та й забули, що таке молода людина . . .» Тому признаюся: Ваше покоління молоді для мене — бентежний, загадковий сфінкс. І свідомість того часто не дозволяє мені сказати рішуче «так-так», «ні-ні», але велить мені чекати на виразніші прояви. Тільки тоді буде можливо зробити належний висновок про вас усіх.

Про студентів я написав, бо вони якоюсь мірою виявили свою ментальність у різних «ідеологічних» організаціях, де обов'язково домінують чоловіки. Моя думка про ці товариства і референтури, як знаєте, не особливо схвальна. Жіноча половина студентства мені менше знайома; я лише помалу розпочинаю спостерігати її — на дискусійних форумах, у пресі, а навіть у Ваших словах. Але знаю одне: український жіночий світ у багатьох відношеннях сильніший, інколи стійкіший, ніж чоловічий український світ. Ні, ні, це не пустопорожній комплімент на адресу українського жіноцтва. Це історичний факт. Про матріярхат у прапредків українського народу не говоримо тут, бо українські передісторичні часи ледве чи впливають на сучасні покоління. (Щоправда, мій приятель твердить: «Наші роксолняни від віків годують своїх мужчин тяжкими стравами, тому вони такі вайлуваті та малоініціативні . . .»). І не маю на мислі патетичного деклямування про «українських героїнь». У героїнь та героїнь взагалі не вірю. Вважаю, що є тільки людина обов'язку — особистого, родинного, національного. Щось на зразок патріотизму, зформульованого Іваном Франком у статті «Децю про себе самого». І з цього погляду знайдемо велике число українських жінок з високим почуттям обов'язку.

Складається враження, що українські жінки мужніші, ніж чоловіки. Не всі ж бо українки були такі покірні, як мати Остапа й Андрія з Гоголевого «Тараса Бульби». І не всі українські матері по-

дібні на матір з вірша С. Руданського («Наука»), що благала сина «простелитися на рядничку» перед сильними світу цього, щоб йому легше жилося на світі Божому. А втім це ж Іван Франко назвав «хору, слабосилу дівчину» Лесею Українку «чи не одининок мужчиною на всю новочасну соборну Україну» серед покоління письменників, які співали колискові («Люлі, смутку, люлі...») і лили на папір чорнильні сльози із-за своїх дрібних життєвих невдач. Або порівняймо воєнні подвиги Олени Степанівни-Дашкевич та її подруг-воєнків з голосінням поетів у таких же воєцьких мундирах; ці мужчини створили не «Марсельезу» чи «Варшав'янку», а переважно сльозоточиві пісеньки каварняного звучання. Ледве чи була в світі ще якась революційна армія (а українська у 1917-20 рр. була революційною армією), яка б ішла на бій з піснями про «зломаного дуба», крякаючого ворона і сахаринове коханнячко під вербою сухореброю. Тільки в нас, де ойкають і охкають переважно мужчини.

Контрастом до таких чоловіків є також жінки з міжвоєнного періоду УВО-ОУН, які навіть перед обличчям смертного присуду не заломлювалися. Подвиг Ольги Басарабової ще й сьогодні добре відомий еміграційному загалові. Зате наймолодше покоління ледве чи знає про мужню поставу молодих дівчат з ОУН.

А з-поза націоналістичного середовища порівняймо з сучасними її чоловіками Мілену Рудницьку. Після безглуздої польської паціфікації в Західній Україні (1930) вона із знанням міжнародних взаємовідносин винесла українську справу на форум Ліги Націй та в англосакський світ, куди націоналісти доступу не мали. Цим вона завдала великого удару престижеві польських паціфікаторів.

Воєнні роки сталінсько-гітлерівської окупації України дають нові приклади жіночої мужності і відчуття обов'язку. Назвіть одного чоловіка — діяча якоїнебудь української довоєнної партії, який пішов би у підпілля, щоб своїм політичним досвідом і авторитетом зміцнити боротьбу «недосвідченої молоді» з окупантами в роки 1940-45. У поляків, сербів, французів, голляндців, бельгійців і норвежців багато сідоглавих політичних діячів ділили долю й недолю підпільних кадрів. У нас буквально ні один. Весь тягар тієї боротьби тяжів на плечах т. зв. молоді.

В останнє десятиліття багатьох чоловіків засоромили зокрема оті кілька сот українських жінок, які сміливо виступили голіруч проти більшовицьких танків у Кінгірі. Для них слова «душу й тіло ми положим» не були порожньою святковою фразою. А втім візьмімо приклад з буденного життя: на сучасній Україні, відбудованій руками переважно жінок, всюди — по колгоспах, по фабриках, на будівництві — наказодавцями й бюрократами є переважно чоловіки, тяжчу роботу далі виконують жінки немов би це була глуха закутина Африки, а не «країна переміщеного соціалізму».

Один приклад з емігрантського побуту. Двічі чи тричі мені дово-

дилося розмовляти з сеньйорками жіночого руху: пані Олена Охримович-Залізняка і Катерина Антонович пам'ятають ще початки українського громадсько-політичного руху на Україні, однак вони живо й ділово цікавляться всіма поточними українськими проблемами — їхні допитливі уми шукають за новими об'рями української культурної та політичної мислі. Справді ці жінки живуть у 1960-их роках, тоді як більшість чоловіків навіть з наймолодшого покоління живе ще у 19 столітті.

Можна подавати більше прикладів. Все це історичні факти. Тому продовжуйте вивчати критично історію. Шевченко ридав, читаючи її. Якщо і вам на очі тиснеться сльоза при обмірковуванні діл «батьків» наших, то не соромтеся ні сліз, ні висновків. Підкреслюючи червоною рисою окремі факти з історичного минулого, Ви нікого не засуджуєте, а тільки вчитеся уникати помилок і недоліків попереднього покоління. Тож і я згаданими фактами прагну тільки в перспективі сучасного й минулого унаочнити природжену властивість українського суспільства: жінки — відносно стійкіший елемент, ніж чоловіки і нерідко відзначаються більшою живучістю та дерзанням до кращого, благороднішого й поступового. Наші письменники (нерідко підсвідомо) відтворили це явище в своїх творах. Жіночі персонажі в них завжди цікавіші, активніші та по-справжньому живіші, ніж чоловічі персонажі. Згадайте «Дорогою ціною» М. Коцюбинського. Або «Ідиллю» Івана Франка. Недаремно у мандрівці до «стовпів, що небо підпирають», перед веде «старшенька дівчинка»; не випадково вона прагне здобути золоте яблучко життя і щастя, а хтопчик задовольнився б капелюхом або новим дерев'яним коником. Для ілюстрації сучасного життя на Україні прочитайте гумореску Остапа Вишні про молодого батька, який має роботящу і слухняну донечку, а постійно жаліється: «Ех, якби це був хлопець...» Тоді ґрунтовніше зрозумієте не одну українську суспільно-політичну проблему.

НЕМИНУЧА ЗМІНА

На щастя, спостерігаємо, що ваші подруги нагадують радше своїх попередниць, ніж своїх теперішніх товаришів. Переконався я в тому і на конференції «Прологу» в Нью-Йорку (листопад 1962), і під час студентського з'їзду в Торонто (червень 1963). У доповідях і під час дискусії дівчата як правило висловлювалися більш до теми, розмовляли кращою українською мовою. У хлопців був помітніший жаргон, вони застосовували більше таборової фразеології, ніж дівчата. Подібна ситуація на українознавчих курсах при різних організаціях та в університетах Канади й США. Дівчата краще знають мову, щось уже читали з української літератури і звичайно закінчують запланований курс, а хлопці завжди в меншості й часто покидають курс, не закінчивши його.

На торонтському з'їзді доповідь панни Галі Скочиляс була для мене

своєрідною несподіванкою. Не так новістю думок (в основному відомих людині, ознайомленій з суспільно-політичними науками), як радше щирістю викладу, ясністю й логічністю міркувань та здоровим критицизмом. А що найважливіше, вона говорила в рамках реальної системи вартостей, яка не суперечить ні життєвому досвідові, ні науковим висновкам. Ледве чи у 30-і роки в націоналістичному русі був який хлопець у її віці, який мав би таку ґрунтовну підготову до суспільно-політичного мислення, знання й підхід до проблем, як ця «тільки студентка».

Деяких «батьків» і прихильників фразеології зокрема вразили й обурили слова доповідачки про те, що молодь її покоління, ознайомившись з програмами й діяльністю різних наших політичних груп, на жаль, не може ними захоплюватися, бо там немає нічого переконливого і притягаючого. Але вона говорила правду: в основному всі наші численні партії й організації торочать те саме, тільки на інший лад, а «те все» відірване від життя й науки в сучасному світі.

Тому я цілковито погоджуюся з студентками, які на панельній дискусії в Торонто (організованій об'єднанням жіночих організацій СФУЖО в квітні 1964) висунули ряд критичних зауважень на адресу покоління своїх батьків. І за те, що вони подбали про матеріальне забезпечення дітей, а не передали їм новочасної концепції українства, достосованої до епохи космічних польотів. І за те, що вимагають від молоді емоційної любови до України, а не навчають її тільки про свою уявну Україну. «Нудне українознавство, бо подавано нудний матеріал у зовсім недоступній формі, а ще й у дуже частих випадках некомпетентними фахівцями», пояснювала Христина Т. Волицька. «Політичний апарат сьогоднішнього світу, керований фахівцями... хочемо замінити вічними міжособицями організацій української громади та нестерпною партійністю, що дуже часто не визнає жадних скрупулів... Більшість нашої громади завжди готова безапеляційно ганити все те, що діється і твориться тепер на Україні. А водночас вимагається гордості із приналежності до народу, що якраз є народом тоді, коли він на своїй території...»

А тим часом «доба, в якій ми живемо, це доба епохальних змін... кожний день приносить нові спостереження, що їх уже випереджує наступний день. В таку добу українська громада, як цілість, не знайшла ще місця і контакту з нею. Вона живе, зорієнтована на минуле, формами, які вже нині застаріли» — говорила Рената Голод. Її думки влучно доповнила Оксана Вітушинська: «... В українській спільноті (ставиться наголос) на максимальний зовнішній ефект. Величність імпрез, численна участь у маніфестаціях стоять дуже часто на першому місці тоді, коли їхній зміст вважається справою другорядною... Ще варто відмітити брак самокритики у нас». Бо саме нестача цієї властивості б'є по всіх українцях у західньому світі, а зокрема вдаряє по старшому поколінню в очах власних дітей. Адже ця молодь, «живучи, так би сказати, в двох світах, не може

не порівнювати їх. Ми не можемо вживати двох систем оцінки». Це тим більше, що (як зауважила Христина Волицька) «світ батьків порівняння таки в загальному не витримав».

Вчитуюся в думки дискутанток, дивуюся їхньому звучанню і словами батька Марини з «Патетичної сонати» М. Куліша мушу сказати на весь голос: «... А, яка одміна! Благословляю революцію!»

Бо це революція в мисленні сучасних українських жінок, спроба осучаснити концепцію українства на еміграції. Ще десять років тому я сумнівався в такій можливості. Думав, що більшість української молоді виростає в дедалі більшому достатку, самовдоволено йде в життя та (як сказала Хр. Волицька) разом з батьками дбає тільки про «студії практичного характеру». На з'їзді ОДУМ в Торонто (1955), як і на інших нарадах молоді, я чув нарікання, що старше громадянство не опікується як слід молоддю, не дає їй порадників, а без цього молоді ніяк не розвинути в таких діячів, як батьки. У своєму слові тоді я відзначив, що батьківський вклад у розвиток суспільно-політичного життя молоді повинна шанувати, повинна вивчати минуле, але не приймати його безкритично. Молоді не бракує порадників, а навпаки: вона має аж надто численних охоронців. На Україні — тисячі режимних політруків; на еміграції — десятки різних ідеологів-фразеологів. Є вже навіть маленькі кадри «залізних студентів», які 20 років тому перестали бути студентами, але до політичного керма вони не могли протиснутися, бо там сидять ще батьки і діди; тому вони муштрують студентську молодь на традиціях різних «Цесусів» — з великим або малим «е». Молодь повинна мати певні сумніви щодо т. зв. традиційних істин, бо тільки здоровий сумнів і конструктивний скептицизм відносно застарілих систем дозволяє суспільству самооновлюватися і відроджуватися. Це перша засада народовладної системи. Тому я закликав учасників з'їзду молоді ОДУМ дерзати новим духом і шукати нових обр'їв на базі нашого минулого, але в новочасному духовному озброєнні; учасники схвально підтримали ці думки, але я таки песимістично дивився в майбутнє.

Тяжко було повірити, що вже незабаром прийде така революція в мисленні молоді, стисненої — на Україні і на еміграції — в лещатах традиційних систем. Силу політруків і фразеологів зайво перецінювати, бо життя мусить перемогти їх рано чи пізно; але й ледве чи можна було очікувати передвісників революції в колах дівочої молоді. Тим часом і на Україні і на еміграції тими буревісниками стали саме дівчата. Там — переважно на літературній і літературознавчій ділянках, тут — серед студентського середовища. Цей факт не заперечує того, що і там і тут є чимало молодих чоловіків, які думають такими ж новчасними українськими категоріями, але їхні виступи, може, не такі яскраві чи вражаючі, як жіночі. Справа дебатів у Ратгерському університеті показала це наочно: молоді студентки стали сміливо проти диктату екстремістів на захист академічних вольностей — основ демократії.

Все це дає підставу надіятися, що за почином молоді піде старіша жіноча організована громадськість. Може врешті жінки скажуть чоловікам своє рішуче слово: досить нам балканських міжусобиць! Досить безрезультатної балаканини про єдність! Досить переговорів між українцями, немов би це були переговори ворогів на сесії Об'єднаних Націй! Досить тупцювання на місці! Наше суспільство потребує нової концепції політичного українства з 20 століття, а не народництва чи просвітянщини з 19 століття. Треба врешті припинити диктат вулиці, а до голосу повинні прийти центрові серйозні елементи. Якщо чоловіки неспроможні добитися цього, тоді нехай поступляться місцем нам, жінкам!

ЧИ ТІЛЬКИ СЕРДИТА ЛЮДИНА?

Як і в кожній іншій справі, так і в цій є одне «але». Всякий рух мусить обов'язково розвинути певний розмах — «моментум», щоб добитися результатів. Вистачить Вам завзяття й наполегливості на втворення свого «моментуму» у всьому суспільстві? Я впевнений, що це можливе, бо знаю завзяття і наполегливість українського жіноцтва; свідомий і чисельности ваших однодумців серед чоловіків. Однак, чи витриваєте на тому шляху, чи, може, ваша революція буде тільки ще одним «бунтом сердитих молодих людей», що гасне з віком немов миготливий метеор.

І те явище відоме в нашому суспільстві. У довоєнні роки один статечний громадянин у Львові жалівся знайомому духовникові на труднощі з своєю дочкою студенткою: «Знаєте, отче-добродію, познайомилася вона з отими студентами-націоналістами, змовляється з ними, рідного батька називає угодовцем-хрунем, а тут мій знайомий поляк з воеводства вже й остерігає мене: поліція слідкує за нею. Що мені нещасному робити?..» Добродушний священик, як досвідчений душпастир, порадив: «А що, якби її видати заміж?..» Сказано — виконано. Підшукали панні цнотливого молодця з доброї родини, який не мріяв про національну революцію, а тільки про матеріальне забезпечення і практичні студії; незабаром наша студентка закохалася, вийшла заміж і перестала цікавитися національно-революційними проблемами. Вона стала статечною громадянкою, а її батько та врешті й поліція мали менше турбот.

Не знаю, що буде з сучасними жіночими революціонерками — молодими сердитими людьми, які прагнуть до нового, більш високоякісного українства. Коли ж ґрунтовніше обмірковуємо це незвичайне явище, що і на Україні і на еміґрації поступово, конструктивною силою дедалі більше стає молоде жіноцтво, тоді бачу підстави для оптимістичних висновків. Теперішні українські дівчата живуть у цілковито відмінних суспільних умовах від тих умов, що їх знала згадана безіменна студентка зі Львова. Колись, на рідних землях і на

еміграції, кожний життєвий бунт молоді кінчався переважно одруженням. Дуже часто це бувало і з мужчинами, які, одружившись, залишали свої бурхливі мрії про новий кращій світ і з сердитих молодих людей ставали статечними громадянами. Не раз можна було почути такий вислів: «У нас націоналістом буває тільки людина до тридцятки». Бо звичайно тоді в нас одружувались.

В сучасному світі на цьому континенті студентка і жінка взагалі більш незалежна. На Україні, зокрема Західній, дівчина була «тільки дівчиною». Не зважаючи на її освіту та на революційні зацікавлення, чоловіки насправді вважали жінку нижчою за себе істотою, яка рано чи пізно опиниться «тільки» в кухні та при колиці. На цьому континенті жінка може не тільки здобути однакову нарівні з чоловіками освіту, може мати однакову платню за ту саму працю, але вона і внутрішньо свідомо свого рівноправного становища в суспільстві. Все це дає їй незалежність мислення і діяння. Можливо, що саме оте відчуття рівності, про яку тільки мріяли Кобринська і Кобилянська, сповнило серця нашої жіночої молоді відвагою й рішчистію на революційні виступи та чіткіше ставлення на порядок денний життєвих проблем, ніж це досі робили їхні молоді колеги. Додає їм відваги і свідомости, що багато чоловіків серед тутешнього українського суспільства розуміють нову ситуацію та важливість визволення української жінки.

*

Я ще раз поглянув на сердиту молоду студентку, яка пробувала перевірити мої позиції у складній поточній проблемі. Мабуть, відповідь на всі запитання. Та, власне кажучи, мені належить відповідь; загадкової усмішки не вистачає. Бож передусім до українських жінок стосуються величні слова Марини з «Патетичної сонати»: «Я знаю, що того лише ідеї переможуть, хто з ними вийде на ешафот і смерті в вічі скаже». А ви скажете?

Яка буде відповідь молодого сердитого сфінкса на той виклик епохи — не відомо. Зате відомо, що історія українського народу і його сучасне не позбавлені жінок, які мають сміливість вийти з своїми ідеями навіть на ешафот, збудований ворогами або... власним суспільством.

ДЕКЛЯРАЦІЯ ЗП УГВР

У ДВАДЦЯТИ РОКОВИНИ СТВОРЕННЯ УГВР

I

15 липня 1944 року на українських землях була створена Українська Головна Визвольна Рада. У своїх основоположних документах, зокрема у Платформі, УГВР заявляла, що вона утворилася для того, щоб керувати національно-визвольною боротьбою «проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшовицького і німецько-гітлерівського імперіялізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави».

Створення УГВР і завдання, які вона перед собою ставила, були зумовлені зарівно умовами, які тоді існували на українських землях, як і основними природними прямуюваннями українського народу.

На початку липня 1944 року переважна більшість українських земель уже була під поновним пануванням комуністичної Москви, і тільки на частині західних областей володіли ще німецькі окупанти. Обидві чужі сили наскрізь вороже ставилися до національних і соціальних прагнень українського народу.

Свої справжні плани щодо України німці розкрили вже в перших днях окупації українських земель, влітку 1941 року. На виснажену сталінським терором Україну німці накинулись як на колоніальні терени для поселення німецької раси. Українському народові та меншостям України вони несли масове фізичне знищення, виселення або рабство. Спроби українського народу використати війну для того, щоб заявити своє право бути господарем власної землі, німецькі окупанти здавлювали в зародку. Арештами та терором вони унеможливили працю утвореного у Львові на початку липня 1941 року Тимчасового Краєвого Правління, а також працю створеної у жовтні того ж року в Києві Української Національної Ради. Водночас німецькі окупанти почали проводити масові арешти та розстріли українських самостійників, знищення вояків червоної армії, що здавалися в німецький полон, вивози населення на рабську працю в Німеччину, безоглядний грабунок матеріальних ресурсів України та ін.

Рушійною силою організованого та стихійного опору українського народу проти німецьких загарбників відразу стала Організація Українських Націоналістів, яка від 1940 року діяла в двох окремих частинах. Боротьба ОУН була ведена при повній підтримці широ-

ких кіл українського народу і на фоні його масових виявів самооборони. Від 1942 року у визвольній боротьбі українського народу чинником особливого значення стала Українська Повстанська Армія. В лютому 1942 року збройні відділи п. н. Поліська Січ-УПА почав на Поліссі формувати от. Тарас Бульба-Боровець. В жовтні того самого року утворилась Українська Повстанська Армія в результаті заходів ОУН. Своїми акціями УПА завдала серйозних ударів німецькій окупаційній системі, її відділи не раз боронили населення України від німецького терору, а її ідейна платформа, разом з політичною програмою ОУН, відзеркалювала національні та політичні прагнення українського народу. Передусім завдяки діям УПА та ОУН український народ виявив себе під час другої світової війни як самостійний політичний фактор на сході Європи.

Без ОУН та УПА і дій усього організованого визвольного руху в період німецької окупації України, Україна була б тільки об'єктом політики двох воюючих за неї імперіялізмів. Її втрати серед населення та в матеріальних добрах були б без порівняння більші, а перед зовнішнім світом склалось би враження, що московським комуністам та німцям вдалося не тільки завдати глибоких ран українському народові, але також вбити в ньому саму ідею української державної самостійності.

Проте не тільки німецькі окупанти відмовляли українському народові право на незалежність. На такому самому становищі далі стояла під час війни комуністична партія Радянського Союзу. Війна не вплинула на зміну традиційної російської імперіяльної політики щодо України, тобто — намагання тотально підпорядкувати собі український народ. Цьому не суперечили незначні поступки Москви українським національним аспіраціям на культурному відтинку та у сфері міжнародних взаємин. Ті поступки мали тільки створити перед світом фальшиве враження, мовляв, з перемогою Радянського Союзу над Німеччиною здійснюються національні та соціальні прагнення українського народу і він добровільно приймає поворот наставленої Москвою на Україні комуністичної влади.

У той самий час московські комуністи розгорнули широку кампанію брехливих обвинувачень і очорнювання самостійницької боротьби українського народу проти гітлерівських окупантів, зокрема боротьби ОУН і УПА. Всупереч наявним фактам тисяч жертв борців за самостійність України, що чинили опір німецьким займанцям, московські пропагандисти плямували їх як нібито німецьких колаборантів. А разом з тим на територіях, відвойованих від німців, Москва відновлювала давній терор над українським населенням, що його жертвою падали тисячі українських патріотів. В повоєнних роках сам Хрущов розкрив, що Сталін плямував взагалі виселити українців з українських земель, і цим він (Хрущов) підтвердив, що в своїх основних цілях проти України Москва зовсім не відрізнялася від гітлерівської Німеччини.

II

На переломі німецько-радянської окупації України, тобто при кінці 1943 та на початку 1944 року, український народ, а зокрема його організовані визвольні сили, став перед важливим питанням, як в умовах поновного поневолення Москвою продовжувати визвольну боротьбу, яку досі ведено проти гітлерівських загарбників.

Насамперед йшлося про те, щоб перед обличчям великих небезпек, що ставали перед Україною та в умовах воєнного виснаження українського народу, він не залишився без центрального керівництва. Йшлося про те, щоб був на Україні чинник, який іменем українського народу заявив би, що наш народ ніколи не погодиться з новим поневоленням, що його несе Україні Москва на зміну Берлінові, що народ не зупинить своєї боротьби за справжню державну незалежність; за національну, соціальну та політичну свободу. Водночас йшлося про те, щоб організовані та загартовані в протинімецькій боротьбі підпільні і повстанські кадри не тільки зберегти від знищення апаратом терору, але щоб вони стали чинником самостійницької політики в нових умовах.

Такий план можна було здійснити тільки при умові, що боротьба буде ведена від імені всього українського народу, що за нею стоятимуть ширші народні кола і що нею керуватиме один центр. А втім до часу утворення УГВР керівництво і головний тягар підпільної боротьби лежав на ОУН, а повстанської — на УПА. Тепер же йшлося про те, щоб цей організований фронт українського визвольного руху завершити створенням одного політичного центру, якому безпосередньо могла б бути підпорядкована УПА як повстанська сила, в якій брали участь люди різних політичних переконань. Йому також мала політично підпорядкувати себе ОУН. Водночас через участь в УГВР різних українських самостійницьких елементів з різних частин України мала бути документована соборна воля всього народу в його боротьбі за самостійність. УГВР також могла виступати і виступала як рівнорядний самостійний фактор у взаєминах з іншими народами, зокрема з сусідами України.

В умовах, що існували в той час на українських землях (внутрішня боротьба між двома частинами ОУН, пасивність колишніх українських партій у Галичині, знекровлення Наддніпрянини, страх перед німецьким і комуністичним терором), створена в липні 1944 року УГВР не могла стати такою сильною і репрезентативною, як того бажали її ініціатори, тобто Головне командування УПА і провід ОУН. Але іншого українського самостійницького центру, що в той час був би готовий перебрати на себе відповідальність за керівництво визвольною боротьбою на Україні, не було, а пізніші роки показали, що взяті на себе обов'язки УГВР успішно виконала.

Перш усього Українська Головна Визвольна Рада зразу заявила, що український народ не визнає ані німецьких, ані російських за-

зіхань на Україну, що він їх відкидає і що буде продовжувати боротьбу за повну державну незалежність. Значення цієї заяви, що була включена в Універсал і Плятформу УГВР, є історичне. Бо ці документи появилися на українських землях у час, коли німці, хоч виснажені війною, далі заперечували право українського народу на самостійність і коли на Україну сунула страшна сталінська терористична машина, а в Москві ждали на повне підкорення українського народу. В таких умовах заяви і боротьба УГВР, як і ОУН та УПА, документували, що український народ не скапітулював. Вага цих заяв також у тому, що в їх обороні збройна боротьба продовжувалася майже десять років, що за них люди жертвували життя, що за ними стояла організована сила українського визвольного руху.

В Універсалі та Плятформі і в пізніших документах та енуціяціях УГВР виразно нав'язувала до боротьби українського народу в період 1917-21 років, до традицій Української Народної Республіки і тим самим тодішні революційні ідеали української нації переносила в сорокові роки нашого сторіччя. Водночас, крім ідеї самостійности України, УГВР проголосила демократичний лад як програму українського державного будівництва та боротьбу за такі вартості, як свобода слова, друку, зборів, організацій, релігії та інші свободи, що їх позбавила українську людину комуністична реакція. Це також було тотальним запереченням тієї дійсности, яку створили на Україні німці та яку знову принесла советська армія.

Висуваючи таку політичну та соціальну програму боротьби, УГВР водночас нав'язувала до тих ідейно-програмових процесів, які пройшли в ОУН в час німецької окупації України та до програмових ідеалів УПА. Тим самим УГВР, у своїх основоположних актах, відмежовувалась і засуджувала чужі українській духовості елементи тоталітаризму і диктатури, які між двома світовими війнами, дісталися в організований український націоналістичний рух та завдали великої шкоди йому і українській визвольній справі в самій Україні і за кордоном.

На доручення і під проводом УГВР були проведені в західних областях України численні політичні акції, серед яких треба назвати зокрема бойкот «виборів» до Верховної Ради СРСР у 1946 році, допомога голодуючим з Наддніпрянщини, які в повоєнні роки у великій кількості прибували у західні області, самооборонні акції проти вивозів населення, акції проти насильної колективізації, русифікації, оборонні дії на захист українських Церков, зокрема в обороні Української Католицької Церкви та ін. Для ведення допомоги визвольної боротьби УГВР вислала за кордон своє Закордонне Представництво і Генеральний Секретаріят Закордонних Справ.

Не маючи довший час змоги впоратися з виявами самооборони українського народу, радянський уряд на Україні кількакратно звертався з офіційними закликами до організованого визвольного руху, пропонуючи припинити боротьбу. Наскільки серйозним був цей орга-

нізований український опір, видно з того, що останній з таких закликів появився з датою 30 грудня 1949 року, отже майже по п'яти роках після закінчення війни. Керована УГВР, визвольна боротьба здобула також розголос серед вільних народів, зокрема коли стали переходити частини УПА на Захід. Про силу організованого визвольного руху може свідчити також факт, що ще в 1955 році українські в'язні концентраційних таборів і колишні учасники того руху були в спроможності передати за кордон звернення до Об'єднаних Націй з протестом проти терору над ними і з вимогами державної незалежності України. Боротьба, ведена організованим повстанським і підпільним рухом під час другої світової війни мала також широкий відгук у радянських і західних публікаціях.

III

Сьогодні немає на Україні організованого визвольного руху в таких формах, в яких він існував у сорокових чи в першій половині п'ятдесятих років. Змінилися форми української визвольної боротьби, змінилися частинно також умови, в яких доводиться жити українському народові.

У Радянському Союзі немає масового фізичного народобвиства, крізь яке пройшла наша нація в 1930-их роках і в умовах гітлерівської окупації. Проте умови, в яких живе український народ, важкі, а небезпеки перед ним дуже серйозні. Український народ далі позбавлений священного права кожного народу бути вільним господарем своєї землі. Псевдосуверенна УРСР є насправді повністю підпорядкована Москві, вона не має основних атрибутів держави, а її уряд не репрезентує волі українського народу. Система комуністичної диктатури позбавляє громадян України основних громадянських прав. Штучно гальмується розвиток української культури. Українській духовості накидають чужі їй первні, а українську традицію фальшують, знищуючи історичну пам'ять української нації. Україну Москва намагається тримати в позиції провінції російської метрополії. У Москві дуже бояться зв'язків України з вільними народами.

Особливо небезпечною для українського народу є сучасна політика т. зв. «злиття націй», що її офіційно проповідує Центральний комітет комуністичної партії Радянського Союзу. Це є програма поступової ліквідації неросійських народів, зокрема українців, і перетворення їх на росіян. Ця політика підсилюється невпинним курсом русифікації України та послабленням української біологічної субстанції засобами виселювання найбільш цінних, фахових і працездатних українських елементів, в тому числі і наукових кадрів на працю поза межі України і насилання на Україну російських та зрусифікованих бюрократів.

Цю політику Кремль проводить під ширмою гасла «дружби і взаємодопомоги» з російським народом. На ділі тут ідеться не про

дружбу, а про грубе насильство великодержавних шовіністів над українським народом, насильство, яке знівець обертає підставову вимогу мирних взаємин між народами, тобто вимогу взаємовизнання, рівності і невтручання у внутрішні справи сусіда.

Проти сучасного національного, політичного та соціального поневолення український народ веде боротьбу в різних галузях життя. В останні роки видне на Україні посилення самооборонного фронту боротьби за права української мови, культури, за свободу зв'язків з вільними народами тощо. Особливим чинником цього народного руху є освічена українська молодь, яка більше болюче відчуває обезправлення своєї нації. Елементом української сили є також економічний потенціал України. Тому великодержавні шовіністи дурять себе, коли думають, що в другій половині двадцятого сторіччя можна знищити національну, духову і культурну окремішність України чи інших розвинених народів СРСР. Своїми сучасними валуєвськими заходами вони тільки озлоблять неросіян, загороджують шлях до справді добросусідських взаємин між народами сучасної советської імперії, які можливі тільки в умовах державної незалежності тих народів.

Сучасна визвольна боротьба українського народу ведеться на фоні багатогранних суспільних і політичних процесів, що проходять поза межами України. Це насамперед подібна боротьба інших неросійських народів за державну незалежність. Це також боротьба самого російського народу, зокрема його провідної культурної верстви за свободу духової творчості, проти гніту тоталітарної диктатури, хоч у своїому ставленні до неросійських народів ця російська верства у величезній більшості підтримує русифікаційну і уніфікаційну політику Москви. Сюди належить також відосередня боротьба країн т. зв. «народних демократій», сателітів Москви. Ці процеси в советській імперії відбуваються в час, коли щораз то більше загострюються протиріччя між Росією і Китаєм та коли великодержавним шовіністам важче контролювати відосередні сили імперії.

Окреме тло для визвольної боротьби українського народу творять сучасні взаємини Радянського Союзу з Заходом. В результаті страху перед атомовою війною та внутрішніх труднощів у советській імперії її керівники змушені шукати злагоди взаємин з західними державами. Такий розвиток корисний для України тим, що він відсуває загрозу атомової війни, яка могла б принести Україні страшні знищення. Він може стати корисним для нас, якщо в умовах міжнародного відпруження зростатимуть аспірації народів советської імперії, а це, в свою чергу повинно сприяти посиленню боротьби неросіян за звільнення від московського контролю. Однак цей розвиток може ховати в собі також серйозну загрозу, що за ціну порозуміння з Москвою Захід визнає за нею право володіння над поневоленими нею народами.

В таких умовах тільки безперервна самооборона українського народу перед політикою т. зв. «злиття націй» і боротьба за збере-

ження національної, культурної та духової окремішности дасть змогу українському народові перетривати сучасне лихоліття і відкрити перед ним шанси повної державної незалежності. Також тільки при такій умові український народ зможе використати для себе нагоди, які відкриває перед ним сучасне становище в советській імперії, та змусить сторонній світ одного дня заговорити про Україну як про самостійний силовий фактор поза залізною завісою.

IV

Українці, що живуть у вільних країнах, мають перед собою два центральні завдання: забезпечити своє існування як організованої етнічної та культурної спільноти і давати моральну та політичну допомогу українському народові в його боротьбі за державну незалежність.

Якщо йдеться про перше завдання, то його можна здійснити тільки при умові постійного ідейного зв'язку українців поза рідними землями з народом на Україні. Кожна етнічна група, що духово відривається від рідного пня, в'яне, як гілечка, відірвана від дерева.

Ідейний зв'язок з Україною — це не тільки пізнання її історії та культури, знання української мови, це також вивчення процесів, що сьогодні відбуваються на Україні, пізнання сучасних форм української визвольної боротьби. Це ідейне пов'язання з існуючими тепер на Україні живими силами українського народу, які у різних формах, у різних галузях життя обстоюють його права на самостійне існування. Це вміння відрізнити сучасну, накинену українському народові, форму існуючого там режиму від живого і здорового в своєму корені народу. Тільки тоді, коли політика української еміграції буде спиратися на живі сили народу, і тільки тоді, коли виростає поза рідними землями покоління пізнає Україну не тільки минулого, але й сучасного, коли побачить в ній поневолену, але велику й модерну націю, досягненнями і боротьбою якої за незалежність можна гордитися, — тільки тоді існування нашої спільноти поза рідними землями буде побудоване на тривких підвалинах.

Для тривалого існування еміграції як об'єднаної спільноти дуже важливе значення має також її культурна політика. Плянна культурна політика — це високий рівень українознавчих студій для нашої молоді і створення поза межами України умов росту для української науки, мистецтва та літератури. Українській громаді у вільних країнах також грозить серйозна небезпека розтопитися в неукраїнському політичному, а передусім культурному морі. У зустрічі з культурно розвиненими етнічними спільнотами Заходу українці матимуть шансу зберегти виростаючу тут молодь тільки тоді, коли в культурному відношенні українські вартості не поступатимуться культурі країн поселення нашої громади.

Таким чином ідейний зв'язок з Україною і культурний рівень нашого життя поза рідними землями — це передумови тривалого існування вільних українців як організованої етнічної групи. Це також передумова успішної допомоги нашої громади українському народові на рідних землях, — а це творить друге центральне наше завдання.

Успішна допомога Україні, це передусім виконання тих завдань, що їх не можна виконати на українських землях. З цих причин вільні українці мусять перш усього бути виразниками і оборонцями ідеї і концепції державної незалежності України, бо вона є проскрибована на українських землях. Проповідкування і оборона цієї концепції має особливе значення тому, що в Радянському Союзі намагаються знищити саму ідею українського самостійництва чи хоч би культурної та етнічної окремішності. Водночас ця оборона не менше важлива з огляду на те, що деякі чинники Заходу ставлять під сумнів прагнення українського народу до самостійності.

Користуючись свободами країн свого поселення, вільні українці мають догідні умови для того, щоб протидіяти тим двом головним небезпекам для українського визвольного руху. Своєю діяльністю у сфері політики, культури та науки вони мають змогу розкривати колоніальне положення українського народу, притуплювати найгостріші вістря російського шовінізму, змушувати Москву до поступок, посилювати самостійницькі процеси на Україні. З другого боку, власними досягненнями, а також вказуванням вільним народам на різномодні форми боротьби українського народу українська еміграція може протидіяти побудованим на фальшивому уявленні або злій волі поглядам про те, що Україна це ніби невідлучна частина Росії.

V

Як складова частина української еміграції, Закордонне Представництво і Генеральний Секретаріат Закордонних Справ УГВР ведуть свою діяльність побіч інших українських організованих чинників і дають свій вклад у допомогу українському народові і в побудову тривалих підвалин для існування української спільноти поза межами України.

У роки безпосередньо після закінчення другої світової війни ми ставили своїм першочерговим завданням інформувати українську еміграцію і чужинців про ведену тоді організовану повстанську і підпільну боротьбу з метою здобути для неї від стороннього світу моральну і політичну допомогу. Цю працю ми здійснювали у формі періодичних і неперіодичних публікацій українською і чужими мовами, а також при допомозі меморіалів та звернень до урядів вільних народів та Об'єднаних Націй.

Після того як припинились організовані форми визвольної боротьби на Україні, органи УГВР за кордоном зобов'язані продовжу-

вати свою діяльність як виразники її ідейно-політичної концепції, що була з'ясована в її основоположних актах.

Конкретно ми далі вважаємо нашим найважливішим обов'язком боронити принципи справжньої державної незалежності України та давати різними засобами допомогу українському народові в його боротьбі проти сучасного національного і соціального поневолення. При тому ми переконані, що вирішальним чинником у цій боротьбі українського народу і тим самим передумовою для політичних акцій еміграції є живі сили самого народу на рідних землях. На існуванні організованих революційних сил спирала в свій час свою діяльність УГВР на Україні. До діючих тепер на українських землях сил української самооборони нав'язує і буде нав'язувати свою діяльність Закардонне Представництво УГВР. Ми переконані, що ті сили існують і виявляють себе в найширших народних колах, що кадри потенційної, а часто і фактичної самооборони українських народних інтересів існують не тільки серед діячів української культури, але також серед діячів державного, господарського і партійного апарату. Ми вважали і вважаємо шкідливим для української визвольної справи намагання ідентифікувати з народом накинений Україні режим з Москви і відсуджувати від українства усі керівні елементи сучасної УРСР. Безоглядно плямуючи вислужників і кар'єристів, що помагають Москві поневолювати український народ, українці у вільних країнах повинні усіма засобами підтримувати ті елементи на Україні, які на сучасному етапі протидіють московському тискові на Україні і намагаються на ділі здобувати принаймні частину тих прав, які формально гарантовані УРСР. Ми завжди будемо боротися за повну державну незалежність України, але ми також завжди будемо підтримувати різні форми боротьби народу в умовах, коли він не має об'єктивної можливості цілковито звільнитися від контролю Москви.

На сучасному етапі однією з успішних форм допомоги українському народові ми вважаємо розбудову зв'язків вільних народів з Україною. Тому ми переконані, що свої головні зусилля вільні українці в різних країнах свого поселення повинні спрямувати в тому напрямі, щоб держави, в яких вони живуть, не дискримінували України у веденому тепер культурному обміні між СРСР і Заходом та щоб вони протидіяли політиці Москви, яка постійно намагається ізолювати Україну від вільних народів. Ми особливо доцільним вважаємо обмін культурними і науковими делегаціями та кадрами між УРСР і вільними народами та встановлення дипломатичних взаємин з УРСР.

Ми не вважаємо серйозними висловлювані в деяких політичних колах української еміграції побоювання, що такі вимоги можуть спричинитися до поширення радянофільства серед української громади у вільному світі. Українська громада є достатньо політично зріла, вона усвідомлює факт поневолення України, і її вірності іде-

ям нашої державницької ідеології не захитає ані культурний обмін, ані дипломатичні станиці УРСР, так само як цього не зробила поширювана на еміграції радянська література, пластинки, переписка і матеріальна допомога рідним на Україні. Зате усі ці засоби у великій мірі можуть стати успішним стимулом для посилення самооборони українського народу, для скріплення прагнень до самостійності і боротьби проти хвилі русифікації, яка тепер творить головну загрозу на Україні.

Закордонне Представництво вважає своїм обов'язком також оборону автентичних принципів політичної і соціальної програми українського визвольного руху, отже боротьбу за таку українську державу, в якій усім українцям і меншостям України будуть гарантовані всі основні громадянські свободи, які висунула українська народна, демократична революція 1917 року і за які також боровся організований визвольний рух у період німецької окупації України і по закінченні другої світової війни. Ми вважаємо, що політичні і соціальні надбання цієї революції та загальнонародські і моральні норми, що їх задушила і зрадила комуністична реакція, є невідлучною складовою частиною сучасної програми визвольної боротьби українського народу. Ми переконані, що ці ідеали державної самостійності, нефальшованої демократії, пошанування природних прав нації і людини, гуманності і толеранції, дружби народів, спертої на принципах взаємопошанування, відзеркалюють найглибші прагнення народних мас України й інших народів Радянського Союзу, пригнічених системою комуністичної диктатури. Тому Закордонне Представництво відкидає усякі намагання підмінити таку українську політичну і соціальну визвольну програму чужими українській духовості доктринами тоталітаризму і диктатури, зліва чи справа, воно засуджує внутрішньонаціональне чи міжнаціональне ненависництво, проповіді шовінізму і вважає їх крайньо шкідливими, небезпечними і компромітуючими для української визвольної справи на Україні і серед вільних народів.

Ми стоїмо на позиції, що згадані вище прагнення народів і людини советської імперії створюють ідейну підставу для спільноти інтересів тих народів, зокрема для спільноти інтересів українського народу з меншостями України, з нашими сусідами, включно з російським народом. Засуджуючи якнайбільш гостро російський великодержавний шовінізм і імперіялізм, український визвольний рух повинен змагати до приєднання для спільної боротьби тих елементів російського народу, які готові будувати взаємини між обома народами на принципах рівності, державної незалежності і невтручання у внутрішні справи. Ми переконані, що саме висунення такої програми та її поступове здійснювання на рідних землях і серед еміграцій тих народів відкриває перед українським визвольним рухом широкі можливості використати природні процеси, що наростають і в дальшому будуть наростати серед народів советської імперії в

міру того, як вони усвідомлюють ворожість для їхніх інтересів панівної там системи тоталітарної диктатури шовінізму й імперіалізму.

Закордонне Представництво розглядає вільні народи, зокрема західні держави, як чинник, що вже сьогодні відіграє і в дальшому може відіграти допоміжну роль у процесі звільнення народів советської імперії від національного, політичного і соціального поневолення. Але ми переконані, що ця роль вільних народів і їх інтерес до поневолених народів советської імперії може зростати тільки в міру посилення самостійницьких процесів в СРСР, як це діється в країнах сателітів Москви. Ці відосередні сили поневолених народів советської імперії — це найпевніший союзник українського народу. Крім того, на успіхи української визвольної справи серед вільних народів впливатиме також ідейна програма українського визвольного руху, себто його поступовий характер. З другого боку, цей рух повинен шукати своїх приятелів передусім серед поступових демократичних елементів Заходу, що зуміють виявити зрозуміння до принципів вимог українського народу на національно-державну, політичну, соціальну й економічну самостійність.

Прагнучи здобути від вільних народів політичну і моральну допомогу для українського народу, Закордонне Представництво і Генеральний Секретаріят закордонних справ УГВР розраховують тільки на такі форми допомоги, які можуть посилювати природні прагнення українського народу і вияви боротьби, які він сам вважає в існуючих умовах доцільними. Евентуальну третю світову війну розглядаємо не як засіб допомоги українському народові, але як загрозу для самого фізичного існування української нації.

В питанні внутрішньоукраїнських завдань поза рідними землями Закордонне Представництво обстоює вимогу постійного ідейного зв'язку з рідними землями як першу передумову збереження української громади у вільних країнах як культурної і етнічної спільноти. Ми розцінюємо шкідливою всяку проповідь ізоляції від України під ширмою страху за самостійницькі позиції еміграції. Такі теорії ми відкидаємо як капітулянтство, що випливає з почуття меншевартости.

Ми вважаємо, що наші дії і дії інших українських політичних установ, організацій та партій на користь української справи дали б кращі результати, якщо б вони були ведені об'єднано. Хоч в останні роки було декілька прикладів спільних виступів різних українських груп у принципівних питаннях української політики, питання єдності чи принаймні тривалої координації дій досі не розв'язане; воно й надалі є одним з передових завдань українців поза рідними землями. Ми розцінюємо, що проєктований Світовий Конгрес Вільних Українців може стати засобом для досягнення такої єдності. Ми думаємо, що єдності повинен сприяти вихід на арену організованого українського життя молодшої генерації, не обтяженої спадщиною міжгрупової боротьби. Рівночасно однак ми пе-

реконані, що єдність еміграції є тільки засобом для успішної допомоги українській визвольній справі. А це можливе тільки при умові тісного пов'язання вільних українців з живими силами народу на Україні, без чого всяка українська політика на еміграції була б відірвана від ґрунту, на який вона може спиратися.

Двадцяті роковини утворення Української Головної Визвольної Ради — це роковини досягнень не тільки її творців чи активних учасників організованого визвольного руху в період німецького і російського поневолення України, але це також роковини досягнень усього українського народу. Без підтримки і жертвенности широких українських народних мас немислимою була б боротьба, отже і досягнення окремих організованих формацій визвольного руху. Тому ця боротьба і її успіхи є власністю всього українського народу.

УГВР є власністю усього українського народу ще з іншої причини. З її утворенням у 1944 році був завершений довгий процес організованої революційної боротьби попередніх років, керівники якої перебрали традиції боротьби Української Народної Республіки і ті традиції перенесли в новіші часи. Рівночасно УГВР давала проєкцію в майбутнє. Тому хоч сьогодні немає організованих підпільних і повстанських форм боротьби на Україні, ідейні надбання тодішнього організованого визвольного руху, отже й УГВР, лишилися живі. Це є концепція самостійної української держави, це є ідея національного і соціального визволення, це ідея нефальшованої демократії. Ці ідеї живуть в сучасній Україні, хоч їх ганьбить Москва і офіційний Київ і хоч формально такої програми не відстоює сьогодні на Україні ніяка організована політична сила. Вони живуть у того українського учителя, студента, робітника чи селянина, який боронить права української мови, у того діяча культури, який береже нашу духовість перед імперською отрутою, у тих, хто не кориться злові за ціну ласк і орденів, врешті у тих 37 мільйонів людських одиниць на широких просторах советської імперії, які, всупереч сталінському теророві і ганебній політиці т. зв. «злиття націй», мали мужність в останньому переписі населення в СРСР признатися до української національності. Це є великі досягнення народу. На них склалися праця і жертви багатьох українських поколінь. Ми переконані, що в тих досягненнях є також якась частина праці і жертв Української Головної Визвольної Ради.

Тому роковини УГВР — це не тільки свято тих, хто її творив і хто під її прапором боровся. Це роковини народного піднесення двадцять років тому, в результаті якого наша історія збагатилась на ще один, найновіший етап організованої боротьби за державну незалежність України. Тому відзначити його ми закликаємо всіх вільних українців.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Західньо-поліські говірки в діалектологічному атласі Білоруси

Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, АН Беларускай ССР, Інстытут мовазнаўства (під редакцією Р. І. Аванесова, К. К. Крапіва і Ю. Ф. Мацкевіч), 338 мап, Уступныя артыкулы, даведачныя матэрыялы і каментары да карт, 971 стор., Мінськ 1963.

Білоруська мова в межах БРСР дочекалася вдруге після атласу П. Бузука («Спроба лінгвістичнай геаграфіі Беларусі, І. Фанетыка і марфалогія», в. І, Менськ, 1928) першого в межах СРСР цілісного опрацювання діалектних даних. Досі бо видав лиш Р. Аванесов «Атлас руских народних говорів центральних областей к востоку от Москвы», С. Бернштейн «Атлас болгарских говорів в СССР» (1958), а Й. Дзендзелівський «Атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР» (Ужгород 1958-60).

Дані зібрано в 1949-59 рр. науковими співробітниками Інституту мовознавства менської АН та окремих педінститутів із 1027 пунктів себто по одному пунктові на 200 км². Тому що в атлас не включено білоруських говірок у РСФСР та Польщі, а зате взято до уваги бл. 110 пунктів із безсумнівно української та дальших ще бл. 60 пунктів із перехідної українсько-білоруської діалектної смуги на півдні БРСР, то ясне, що наголовок атласу не вірний і — тенденційний.

Як не враховувати репродукцій діалектологічних мап С. Карського, О. Соболевського й Московської діалектологічної комісії з 1914 року, то на мапах самого атласу ніяк не відмічено українськості поліських говірок у БРСР; виявляють її хіба декотрі мапи з фонетики, і тоді засяг української мови тут збігається з давнішими визначеннями К. Михальчука, І. Зілинського й ін.

На 338 мап — 64 присвячено фонетиці, 15 морфології, 7 словотворові, 16 наголосові, 20 синтаксисі й 112 лексисі. Характер наших поліських говірок затерто особливо при кар-

тографуванні: на всіх бо мапах не застосовано фонетики, себто українські говіркові форми подавано лиш у білоруському звучанні, зокрема при лексисі (при фонетиці картографів цікавив виключно даний один картографований звук слова!). У висліді в неознайомленого користувача атласом постане враження про наші поліські говірки хіба лиш як про якийсь трішки відміяний білоруський діалект. Далеко не всі зібрані дані з українських пунктів опубліковані і в томі з документацією картографованих матеріалів, де теж, до речі, багато збілоружених записів і невірних або поверхових інформаций. Впроваджено бо акаочі й дзєкаочі форми з наших говірок, де таких форм не те що не знали давніші записи, але нема їх і сьогодні; маємо на думці північно-кобринські говірки: с. Новосілок (пункт 689), щодо якого є записи проф. д-ра І. Сидорука-Польса, і с. Зосимів (пункт 690) — з уродженцем сусідніх Остромичів Романом Мартинюком (бл. 55 років) ми проводили записи в Геттінгені 1953-56 рр. В його мові ми чули (крім: *позньіей* — пізніш, *здыдзір* — нетоплений смалець): *чыас, шйапка*, як і вирази: *шцгь* — причілок хати, *варивня* — кухня, *огороджа* з жердей, *шопа на сінокосі, подовиско* — поденок у стійку, *черпак* — кружка на воду, *міцно* — дуже, *шцгик* — ремінець підперизуватися (на мапі 327 лиш: шьцгик!) — не відмічені для цієї околиці в атласі.

Додані історичні карти ілюструють відношення теперішніх мовних фактів до історії; вони не скрізь складені переконливо; серед протоукраїнських племен 9-11 вв. волли-

няни сягають аж поза Гродно (у висліді чого «зліквідовано» сільних ліце в 13 в. литовських ятвигів до вузької смужки), а подібно поширено деревлян по Дніпро. а протобілоруських дреговичів — поза Прип'ять і Пінськ. На дальшій карті «соромливо» недокладно поведено «північну межу українських воеводств у складі Польського королівства» (що «помилку» видно зразу з наступної мапи ч. IV!); при тому автори воліли не подавати меж самих воеводств, бо якраз засяг Берестейського воеводства приблизно покривається з засягом сьогорднішніх українських мовних фактів на території БРСР. До речі, південно-західний кордон БРСР (у Польщі до 1939) — для авторів атласу це ніби межа білоруської мови! — випитичено, зовсім не оглядаючися ні на мовні різниці, ні не допитуючися волі населення (навіть там, де вона була недовозначно виявлена, як, наприклад, у Кобрянщині!), адміністративним порядком: мовляв, у Гродненській і Менській губерніях (іх південні межі це нині кордон УРСР і БРСР) живуть білоруси, а в Волинській — «малороси». Так рішили ще колись губернатори царя й так вирішили партійні чиновники Сталіна в 1939 році. Польським міжвоєнним чиновникам дотідише було в полісько-берестейському воеводстві говорити про національно-невизначених «тутейших» (теж у статистиках), щодо яких відкривалися ще широкі місіонерські «освідомлююче-колонізаційні» можливості). Не помагали тут жодні з'ясуванія діяктологів (крім раніших, ще І. Зілинського, Л. Оссовського, В. Курашкевича), як і стихійні домогання селян Кобрянщини 1939 року бути прилученими до України. На мітингу в с. Оспромичах відвідав політрук: «Такого хотіли лише українські націоналісти, а тим, хто тут стане подібно голову підіймати, ми її вмітимемо скосити» (розповідь селянина Р. Мартинюка).

Аж на постійні домогання селян української, а не білоруської школи вислано восени 1940 року делегацію до Львова в справі закупу українських шкільних підручників. Про-

блема українсько-білоруської мовної межі викликала перепалку й у Польщі в 1956 році поміж «Нівою» й «Нашим словом», коли тут після дозволу українцям на культурно-освітню працю почато закладати гуртки УСКТ й на Підляшші на північ від Бугу в домені, що дотоді вважалася білоруською (у Кліщцелях та Гайнівці). Не обходилося тоді з білоруського боку, на жаль, без статей, що теж натякали ніби на українські великодержавницькі «націоналістичні» претенсії до білоруської землі. В білоруській еміграційній пресі нам доводилося читати жалі білорусів, що, мовляв, українська гетьманська влада 1918 року, сама не встигнувши в себе ще загосподаритися вдома, взялася українізувати зайняті білоруські Гомель і Річціо. Якщо це правда, то таке слід осудити і українцям. Але ми б очікували і від білорусів, що вони трактуватимуть з респектом і нашу меншину в складі БРСР — хоча б теоретично в своїх еміграційних публікаціях. Але нам доводилося оглядати і етнографічно-діалектологічні «великобілоруські» мапи проф. Яна Станкевича з претенсіями навіть на південне Підляшшя, північну Волинь та Чернілівщину; подібно в видаванім ним таки періодичу «Веда» його претенсії сягають через сіверян, що їх він уважає білорусами, до Тмуторокані і Донщини...

Користуючися з факту, що радянська статистика не визнає українців у Берестейській і Пінській областях (іх просто рахують «білорусами», хоч такими великодушними супроти білоруської Смоленщини радянські росіяни вже не визнаються!), емігранти-білоруси вважають, що українці до тих областей БРСР претенсії мати не можуть. А. Багровіч—В. Тумаш («Жыхарства Беларускае ССР у сьвятле перапісу 1959 году», Нью-Йорк—Мюнхен, 1962), приймаючи за абсолютну правду дані перепису з 1959 року, мовляв, у БРСР жило всього 133 000 українців (а в УРСР жило тоді ж 291 000 білорусів), робить висновок: «Релятивно невелике число українців, сумежного з білорусами наро-

ду, на території республіки (БРСР) свідчить одночасно і про те, що ніякої територіальної української мовщини в межах БРСР нема» (стор. 68). Тим часом за його ж обрахунком (стор. 41) тоді ж населення Берестейської області налічувало 1 205 000 осіб; ми ж знаємо, що безспірні українськомовні райони цієї області становили тоді бодай дві третини її обшару. Не говоримо вже про (тодішню) Гомельську область.

Проблема наших західнополюських говірок у працях післявоєнних київських діалектологів це не в меншій мірі «Gretchen-Frage», як і питання наших говірок у Польщі. Ф. Жилко на мапі говорів (у книжці «Нариси з діалектології української мови», Київ, 1955) позначив їх то як «перехідні говірки до білоруських говорів» (на півдні від Берестя-Пінська), то як «окремні говірки української мови серед інших мов», подібно до недавню скотонізованої східної Кубанщини (на північній смузі Полісся); але вже в другому виданні («Говори української мови», Київ 1958) наважився межувати огиж «перехідних» говірок пересунути з лінії Мухавець-Пінський канал геть аж по Пружани (себто включив і Кобринщину вже до «перехідних», а не до «українських острівців у чужому морі»). Невже мусів осмілювати його тут і аж польський діалектолог Владислав Курашкєвіч (Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych, Warszawa 1954), що мовну межу в СРСР і в Польщі подав майже тотожно з мапою І. Зьліньського й інших дослідників.

У списку досліджуваних пунктів збілоручено й українські назви сіл (Страдзєч, Навасьолкі...), помічаючи мовляв, так як подали записувачі, при чому якраз тут здебільша — анонімні. З Берестейщини збирав бо опак дані головне Берестейський педінститут у 1952-55 рр., але про самого записувача сказано лише: «няма даних». З Пінщини-Луниначчини збирав такі записи від Пінського учительського інституту Д. С. Целянцок-Теленюк, сам дослід-

ник перехідних говірок Луниначчини (див. його ж стаття «Перехідні говірки Лунинецького району», «Діалектологічний бюлетень», в. 4, Київ, 1953).

Помінемо тут методологічні недоліки репрезентативно виданого атласу: зайвість окремих мап (при нескартографуванні цікавіших явищ); якби так при збиранні матеріалу взято до уваги й рисунки називаних предметів, то не трапилася б плутина, як от при словах: *капиця-гужва-ув'язь* (деталі ціла, мапа 259); а не менш важливо їх вирисувати для користувача, як це зробив Й. Дзендзелівський у своєму атласі Закарпаття, куди солідніше опрацьованому, хоч і прескромно оформленому. Певно дразлива проблема мовної межі на Поліссі не дозволила авторам додати звичних у таких атласах зведених мап із пучками ізоглос. З них українці ствердив би в кордонах БРСР наявність груп говірок: а) підлясько-берестейських із кобринсько-пінськими та перехідними лунинецькими, б) турівських (між річками Уборть і Горинь) і в) мозирсько-лельчицьких. Тоді як перша група в фонетиці майже без характеристичних білорусизмів, а в лексичі з виразними західноволинськими пов'язаннями, то дві другі зі збілорученою фонетикою (акання, дзекання) та східноволинською лексикою. Деякі такі турівські вирази охоплюють цілу південно-східно Білорусь. Як зважити, що західнополюська лексика досі ще не зібрана (для середнього й східного Полісся в кордонах УРСР див. П. С. Лисенко «Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся», Київ, 1961) та й сам атлас для неї багато причинків не дає, то завданням наших поліщуків на еміграції було б зайнятися хоч у якійсь мірі в регіональному збиранку й такою справою, заповнити цю прогалину й усебічним насвітленням західнополюської проблеми спричинитися до розп'явання українсько-білоруського спору на цьому відтинку.

Олегса ГОРБАЧ

Світло і радість з України

Оксана Іваненко, Ukrainische Waldmärchen. Переклад з української на німецьку Анни Галі Горбач. В-во «Колібри», Вупперталь, 1963.

Анна Галія Горбач переклала й видала по-німецькому вже кілька солідних книг — антологію української прози двадцятого сторіччя «Блакитний листопад» у гайдельберзькому видавництві Вольфганга Роте, 1959, й «Фата моргана», так озглавлена книжка Михайла Копробинського, в яку включено, крім однойменної повісти нашого класика, ще й п'ять оповідань. Цей том знайшов собі місце в серії найвидатніших творів світової літератури, так званої «Бібліотеки світової літератури» швайцарського видавництва «Манесс» (1962). До цього року Україна була представлена в ній тільки Гоголем і Короленком...

Рецензоване видання — перша спроба познайомити малих європейців, дітей, з Україною. Отже казки ці, до речі, це солідний том на дві з половиною сотні сторінок, являються фрагтично небувалим, унікальним явищем. Це успіх перекладача й послуга емігрантської письменниці й критики (пані Горбач все частіше друкує свої критичні статті по-українському в «Сучасності» й по-німецькому в журналі «Східня Європа») нашій запертій на три замки літературі на батьківщині.

У книзі сімнадцять казок і велика казка-повість про мандрю й пригоди дніпровського журавля. Разом взяті, казки ці творять закінчену гаму нижних акварельних тонів. Крім того, за палітурками цієї книжки зібрано дуже великі знання лісу й лісових мешканців. І, безсумнівно, також велику любов до всього живого. Може найбільше — до людей, до дітей. Адже всі, чисто всі події й ситуації в казках негайно й автоматично паралелізуються: усі вони знайомі нам з дитинства... як наші власні міркування і бажання; наші нахили й пориви!

Характерно, що книга Оксани Іваненко обходиться без загострено-

го драматизму, не говорячи вже про «казковий жах» і т. п. Це книга без трагедії буття. Тут панує засадничий і природний оптимізм. «Яка це радість давати світло й щастя», — ось так почувають і так думають «лісовики» цього дуже українського царства. Українського не тільки тому, що мова в ньому кілька разів заходить про Дніпро й дунайське гірло, що тут тонкими тонкими лініями виводяться українські пейзажі, а найбільше тому, що звірі цієї книги і дерева та трави думають і почувають по-українському... Що характери у них традиційно українські. Українська психологія. Український гумор, наша іронія... Напевне добре звучить і українська мова таких от героїв. Але по-німецькому казки звучать теж чудово і цілком природно.

На щастя, у книзі відсутні будь-які пропагандивні намагання, такі абсурдні в дитячих книжках, як і в усяких інших. У книзі є тільки один натяк на «тамошнє» політиканство: лист грузинських дітей українським. Проте згадка ця легка й для людей, які не обізнані з «соцзмаганням» республік, зокрема України й Грузії, він лишитьсь непомітним і нормальним навіть.

Оксана Іваненко (нар. 1906), — автор сорока книжок... В тому числі роману для дітей «Тарасові шляхи», про Шевченка. Великі заслуги у неї і в ділянці педагогіки: вона довго працювала в колонії для безпритульних дітей, до речі, разом з А. С. Макаренком, автором «Педагогічної поеми» й ще кількох творів, на жаль, російською мовою.

Оксана Іваненко — полтавчанка. І сестра видатного фізика, дослідника атомного ядра, Дмитра Іваненка.

Ол. Із.

До шевченкіяна англійською мовою

Осип Кравченко подав у «Сучасності» (березень, 1964) багату і дуже докладну бібліографію шевченко-

знавства англійською мовою. До неї хочу додати лише кілька позицій, не узгляднених автором.

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

Smal-Stocki Roman, *Shevchenko Meets America*. Preface by A. J. Sokolnicki. (Slavic Institute, Paper No. 18.), Milwaukee, Wisc., Marquette University, 1964. Pp. 80.

Taras Shevchenko, the Bard of People's Freedom; collection of essays. New York: United Committee for Shevchenko Jubilee Commemoration, 1962. Pp. 144.

U. S. Congress, House of Representatives. *Shevchenko. A Monument to the Liberation, Freedom, and Independence of All Captive Nations; Remarks of various Members of Congress in the House of Representatives, November 13, 14, 20, 21, December 4, 6, 1963; and January 9 and 13, 1964.* Washington, Government Printing Office, 1964. Pp. 119.

СТАТТІ

Bezushko Volodymyr, "Taras Shevchenko and Nikolai Gavrilovich Chernyshevsky", *Aatseel Bulletin*, IX (1951), 12.

Deitch Alexander. "Poet, Artist, and Fighter for Freedom", *USSR*, No. 3 (90), (March, 1964), pp. 3-5.

Fedenko Bohdan, "Taras Shevchenko, Poet of the Ukrainian Resurgence", *Problems of the Peoples of the USSR* (Munich) No. 9 (1961), pp. 26-29.

Fedenko Panas, "Soviet Exploitation of the Taras Shevchenko Centenary", *Studies on the Soviet Union* (Munich), II, No. 3 (1962), 113-119.

Giergielewicz Mieczyslaw, "Shevchenko and World Literature", *U stolittya smer-*

ty Tarasa Shevchenka. Philadelphia, Shevchenko Scientific Society, 1962. Pp. 19-32.

Kizko Petro, "A Survey of the Shevchenko Centenary", *Ukrainian Review* (London), IX, No. 1-2 (Spring-Summer, 1962), 46-51.

Krawciw Bohdan. "Taras Shevchenko's Poetry in Foreign Translations", *Taras Shevchenko, Tvory*. Chicago, Mykola Denysiuk Publishing Company, 1963. XII, 9-26.

Kyryluk Yevhen, "Taras Shevchenko, Poet and Revolutionary", *USSR* (February, 1961).

Malyshko Andriy, "Taras Shevchenko", *USSR* (October, 1962), pp. 12-13.

Manning Clarence Augustus, "Education of Shevchenko", *Proceedings of the Shevchenko Scientific Society*, I (1951), 55-61.

Rechmedin Valentin "Tributes to a Poet", *USSR* (October, 1962), p. 13.

Rylskyi Maxym and Deitch Alexander, "The Poetry of Taras Shevchenko", *USSR* (April, 1964), pp. 54-55.

Shevchenko Taras, "Shevchenko's Autobiography; a Letter to the Editor of the *Journal Narodnoye Chteniye*", *Ukrainian Review* (London), VIII, No. 2 (Summer, 1961), 36-40.

Smal-Stocki Roman, "The Stature of Shevchenko in the Past and Present", *U stolittya smerty Tarasa Shevchenka*. Philadelphia, Shevchenko Scientific Society, 1962. Pp. 9-17.

Марта ТАРНАВСЬКА

Франкіана англійською мовою

Ця бібліографія охоплює переклади творів Івана Франка та праці про нього, які появились англійською мовою окремими виданнями або статтями в збірниках і журналах. Сюди не включені переклади поодиноких

віршів і оповідань, як і матеріали, друковані в щоденній і тижневій пресі. Поза засягом цієї бібліографії також інформаційні довідки про Івана Франка в англійськомовних літературних словниках та енциклопедіях.

ОКРЕМІ ВИДАННЯ ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА

Boa Constrictor and Other Stories Translated by Fainna Solasko. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1957. Pp. 293.

Ivan Franko, the Poet of Western Ukraine. Selected Poems. Translated with a biographical introduction by Percival Cundy. Edited by Clarence A. Manning. New York, Philosophical Library, 1948. Pp. 265.

Moses. Translated by Wladimir Semynyna, with a biographical sketch by Stephen Shumeyko. New York, United Ukrainian Organizations of the United States, 1938. Pp. 93.

Poems and Stories. Translated by John Weir. Toronto, Ukrainiska Knyha, 1956. Pp. 341.

A Voice from Ukraine; a biographical sketch and translations from the works of Ivan Franko, by Percival Cundy. Roland, Manitoba, B. E. Buffy, 1932. Pp. 74.

Zakhar Berkut. Translated from the Ukrainian for the first time by Theodosia Boresky. New York, T. Gaus' Sons, 1944. Pp. 230.

Manning, Clarence Augustus. Ivan Franko. New York, Ukrainian University Society, 1937. Pp. 28.

СТАТТІ В ЗБІРНИКАХ І ЖУРНАЛАХ ПРО ІВАНА ФРАНКА

Berlstein Alfred, "The Figure of Mickiewicz in Ivan Franko's Life", Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, VI, No. 3-4 (1958), 1372-1380.

Його ж, "Ivan Franko Exhibition in the New York Public Library", in Rudnytskyi, Y. B. (ed.), Ivan Franko i Frankiana na zakhodi; a jubilee symposium, 1856-1956. (Ukrainica Occidentalia, No. 4.) Winnipeg, Shevchenko Foundation, Ukrainian Free Academy of Sciences, 1957.

Bida Constantine, "Religious Motives in the Scholarly Works of Ivan Franko", Etudes Slaves and East Europeans (Montreal), I (1956), 104-116, 139-145.

Derzhavyn Volodymyr, "The Corymbaeus of Ukrainian Literature", Ukrainian Review (London), III, No. 3 (September, 1956), 35-40.

Doroshenko Volodymyr, "Ivan Franko, as a Scholar", Ukrainian Quarterly, XII (June, 1956), 144-151.

Fedyshyn Iryna, "Celebration of Cen-

tenary of the Birth of Ivan Franko in Soviet Ukraine", Horizons (New York), II, No. 1-2 (2-3), (Fall-Spring, 1956-1957), 69-74.

Franko Ivan, "Taras Shevchenko", Slavonic Review (London), III, No. 7 (June, 1924), 110-116.

Його ж, "Taras Shevchenko, Ukraine's Greatest Poet", The Trident, IV, No. 2 (March, 1940), 27-33.

Hordynsky Sviatoslav, "Moses: the Conscience of the People", Ukrainian Quarterly, XII (June, 1956), 152-157.

"Ivan Franko", Ukrainian Review (London), XI, No. 3 (September, 1955), 57-60.

Kosacz Jurij, "Ivan Franko, 1856-1956", Polish Review, II (1957), 119-124.

Manning Clarence Augustus, "Ivan Franko", in his Ukrainian Literature. Studies of the Leading Authors. Jersey City, N. J., Ukrainian National Association, 1944. Pp. 76-88.

Його ж, "The Literary Work of Ivan Franko", Ukrainian Quarterly, XII (June,

1956), 118-125.

Його ж, "The Moses of Ivan Franko", Ukrainian Quarterly, II (Spring, 1946), 227-235.

Його ж, "Sculptor of the Modern Ukrainian Nation", Ukrainian Quarterly, XII (June, 1956), 101-109.

Ovcharenko Maria, "Stress in Ivan Franko's Poetry", Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, VIII, No. 1-2 (25-26), (1960), 121-140.

Shumeyko Stephen, "Ivan Franko", Ukrainian Quarterly, I (1945), 251.

Stachiw Matthew, "Social and Economic Ideas of Ivan Franko", Ukrainian Quar-

terly, XII (June, 1956), 134-143.

Starchuk Orest, "Ivan Franko, a Ukrainian Interpreter of Shakespeare", Canadian Slavonic Papers, II (1957), 106-110.

Sydoruk Ivan, "Moses of Ivan Franko", Ukrainian Quarterly, XIII, No. 2 (June, 1957), 159-167.

Vytanovykh Iliia, "Political Views of Ivan Franko", Ukrainian Quarterly, XII (June, 1956), 126-133.

Yendyk Rostyslav, "Ivan Franko Against Communism", Ukrainian Review (London), III, No. 4 (December, 1956), 14-16.

Марта ТАРНАВСЬКА

НОВІ ПЕРЕКЛАДИ

У німецькому молодіжному видавництві «Kolibri-Verlag» у Вуперталі появилися в 1963 р. два переклади з української мови:

Wassyl Karchut: «Das zähe Leben» (Василь Кархут «Цупке життя», оповідання про карпатських вовків).

Oxana Iwanenko: «Ukrainische Waldmärchen» («Лісові казки» відомої сучасної письменниці в Україні Оксани Іваненко).

Обидві книги в перекладі Анни Галі Горбач, з ілюстраціями. Замовляти можна в усіх книгарнях. Книга «Лісові казки» у твердій оправі 4,95 нм, у полотняній оправі з сорочинкою — 6,95 нм. Книга «Цупке життя» в твердій оправі — 2,95 нм.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Відкриття пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні

У суботу, 27 червня 1964 року, колишній президент США Двайт Д. Айзенгауер, відкрив на одній з кращих площ Вашингтону пам'ятник Тарасові Шевченкові, що його запроєктував і виготовив український скульптор Леонид Молодожанин. Таким чином успішно завершилися кількарічні заходи української громади в США, щоб побудовою пам'ятника Шевченкові у столиці США відзначити 150 роковини його народження.

Перші кроки в справі побудови пам'ятника Шевченкові почалися ще кілька років тому. Перший з такою пропозицією виступив Іван Дубровський на сторінках газети «Свобода» за 23 червня 1956 року. У 1958 році окрему постанову в цій справі вивнесла 24 конвенція Українського Народного Союзу, а відтак це діло перенесло на себе Український Конгресовий Комітет Америки. Завдяки заходам його голови проф. Лева Добрянського вже в лютому 1959 року американський сенатор зі штату Нью-Йорк Джекоб Джебітс запропонував сенатові США ухвалити закон у справі вшанування Тараса Шевченка. Подібний проєкт склав у Палаті репрезентантів США конгресмен Алвін Бентлі. Рік пізніше Палата репрезентантів і Сенат США схвалили згадані резолюції, а 13 вересня 1960 року тодішній президент США Д. Айзенгауер поклав під ними свій підпис і тим перетворив їх у закон. Зразу після цього утворився Комітет пам'ятника Шевченкові під проводом проф. Р. Смаль-Стоцького. В ньому взяли участь представники різних українських організацій в США. Комітет оголосив конкурс на пам'ятник і звернувся до українців в США за добровільними пожертвами на кошти його побудови.

Але тут відкрилися перед Комітетом різні труднощі. Найважливішою з них було те, що проти побудови па-

м'ятника виступила почитна вашінгтонська газета «Вашінгтон Пост». Її редактори твердили, що Шевченко мало відомий в Америці, що його творчість не має відношення до американського народу, що пам'ятники йому ставлять комуністи в Радянському Союзі, що він був ворогом різних народів царської імперії, зокрема самих росіян, поляків та жидів. Цей виступ «Вашінгтон Пост» став початком довшої пресової і політичної кампанії, в якій українська сторона розкрила безпідставність згаданих аргументів.

Правда, втрутитись у ці справи пробувала також Москва. Кілька разів радянська преса, зокрема «Советская культура» і «Радянська культура» атакували заходи в справі пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, мовляв, аранжери цієї справи хочуть не вшанувати поета, а роз'ятрувати холодну війну. Такого аргументу уживав також представник УРСР при Об'єднаних Націях Лука Кизя у своєму зверненні до «Вашінгтон Пост». Але розвитку справи ці спроби не могли спинити.

В таких обставинах українська громада йшла на відкриття пам'ятника Шевченка у Вашингтоні з почуттям успішно завершеного діла і гордості. Такі почування були виправдані передусім з трьох причин.

Перш усього у своєму майже вісімдесятичному розвитку в США українська етнічна група дуже багато завдячує Шевченкові. Не тільки для українського народу на рідних землях він став надхненником національного відродження, але у ще більшій мірі ним він став для українців поза рідними землями, зокрема в Америці. Тут вони такі передусім завдяки йому зберегли своє національне обличчя, його твори в першу чергу в'язали їх з Україною й її прагненнями. Кожнорічні шевченківські

роковини в цій країні були і є досі днями громадського піднесення, переконливою пригадкою не рвати ідейних зв'язків з країною, яка породила такого генія. Шевченкові українська громада в США забажала віддячитися, увічнити його постать пам'ятником на землі, на якій здійснилося чимало з великих ідеалів, що ними він жив.

При тому такий пам'ятник тутешні українці забажали мати якраз у Вашингтоні. В цьому є велика логіка і символіка. Вашингтон є сьогодні політичною столицею вільних народів, і тому туди хотіли українці занести і там утравалити те, що в них найкраще, найшляхетніше, найбільш велике. Тим вони хотіли звеличити не тільки Шевченка, але й Україну, вкінці також себе самих. Як показала «Вашінгтон Пост», Шевченка деякі кола туди не хотіли. Коли його пам'ятник сьогодні там стоїть, то це здобуто українською наполегливістю, і тим, хто до того спричинився, належить визнання.

Водночас, намагаючись звеличити Шевченка у Вашингтоні, українська громада в США намагалася також здобути у цій столиці визнання не тільки для нього, але також для його ідеалів, отже і для України. Це особливо важливе тому, що хоч у Вашингтоні визнають за українським народом право на самовизначення, — його бажання бути самостійним і незалежним від Росії часто піддають під сумнів.

Крім того, через Шевченка українці в Америці шукали визнання також для самих себе. Бо хоч за останні два десятиріччя питома вага українства в цій країні піднеслася, хоч українці сьогодні є вже вище на суспільній американській драбині, хоч про український народ і його прагнення знають, в офіційному Вашингтоні до голосу американських українців прислухаються ще дуже мало. На жаль, події, зв'язані з відкриттям пам'ятника Шевченка у Вашингтоні показали, що в цьому відношенні становище не змінилося. Оптично день 27 червня 1964 року був справжнім українським днем у столиці Америки. Але так було власне тільки назовні. Та про це нижче.

Врешті, будуючи пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні, українська громада в США мала також на увазі той обман, який довкола постаті Шевченка розводиться на Україні і в цілому Радянському Союзі. Там йому також ставлять пам'ятники, перевидають його твори, але тільки для того, щоб його постаттю прикрити знуцанням над ідеалами, які він проповідував. В Москві і в Києві пишуть сьогодні, що заповіти Шевченка здійснені, а тим часом це найявна брехня. Коли б сьогодні будь-хто з діячів української культури в УРСР відважився хоч би частинно розкрити сучасне національне і соціальне поневолення українського народу так, як це робив Шевченко, йому зразу закрили б рота і знищили.

Це були причини, чому українська громада з ентузіазмом поставилася до справи побудови пам'ятника Шевченкові. Передусім вона дала на цю ціль свої трудові копійки. Хоч первісний плян передбачав кошти на чверть мільйона доларів, українці США спонтанно склали понад 350 тисяч. Водночас в день відкриття пам'ятника вони десятками тисяч прибули до Вашингтону з найбільш віддалених штатів Америки, з Каліфорнії включно. Була також присутня кількатисячна група канадських українців та репрезентанти українських організацій з Європи і Південної Америки. Навіть «Вашінгтон Пост» обраховувала самих маршуючих у поході по вулицях Вашингтону українців на 36 тисяч. Особливе враження робив дисциплінований похід українських ветеранів та організованої молоді Пласту, СУМу, ОДУМу, Ліги української молоді Північної Америки.

Великою подією дня був факт, що пам'ятник Шевченкові відкривав колишній президент США, Двайт Д. Айзенгауер, одна з найвидатніших постатей сучасности. Вимовним був також його виступ. Він м. ін, говорив: «Тиранія і гніт сьогодні не різняться від тиранії і гніту за часів Тараса Шевченка... Де тільки при владі є комунізм, там існує накинений контроль думки, вислову, на ділі кожної галузі людського існування, що її держава хоче опанувати...»

У країнах східної і центральної Європи, серед неросійських націй СРСР і в самій Росії, де поезія Шевченка добре відома, є мільйони людей, які серйозно бажують права на самовизначення і самоуправління... Відкриваючи цей пам'ятник великому українському поетові 19 сторіччя, ми хочемо заохотити сьгоднішніх поетів України, в Східній Європі і у всьому світі, включити у їхні вірші прагнення людства до волі, до самовислову, до національної незалежності для всіх людей».

Широкий відгомін знайшло відкриття пам'ятника Шевченкові в американській пресі, зокрема у Вашингтонській і нью-йоркській. Преса зокрема відмічала велику кількість учасників святкувань, їхню дисциплінованість, а газета «Сандей Стар» у Вашингтоні назвала цю подію побудовою другої Статуї свободи.

Але рівночасно передова нью-йоркська преса, яка у великій мірі робить публічну опінію в Америці та часто відзеркалює думки уряду («Нью-Йорк Таймс» і «Нью-Йорк Геральд Трибюн» за 28 червня) зауважувала на адресу Айзенгауера, а також українських організаторів святкувань, мовляв, вони намагаються поставити американську політику у відношенні до Радянського Союзу в площину «визволення», радянських народів, зокрема України від комунізму і Росії. А газета «Нью-Йорк Пост» за 29 червня 1964 прямо назвала таку політику нереальною. Виступів Айзенгауера вона протиставила останню подорож генерального прокурора США Роберта Кеннеді до Польщі, його зустрічі з польським народом понад головами режиму як намагання проводити в життя концепцію президента Джонсона про «будування мостів» між вільними народами і народами поза залізною завісою, в результаті чого мало б прийти до поступового усамостійнення місцевих народів від контролю Москви.

За такою поставою згаданої американської преси стоять різні причини. Передусім, як відомо, уряд США намагається тепер дійти до злагоди взаємин з Москвою, а справа Украї-

ни є надто дразливою, щоб її підіймати.

Але це не є одинока причина. На таке становище безперечно впливає також те, що сучасні офіційні кола американської політики, отже і провідна верства, інакше оцінюють сучасне становище в СРСР і тенденції розвитку міжнародної політики, як це роблять офіційні українські кола в США, точніше — вирішальні люди із кіл Українського Конгресового Комітету Америки, а з ним і Комітету пам'ятника Шевченка. Приблизно від другої каденції президентури Айзенгауера, через президентуру Кеннеді і до сьогодні, за президентури Джонсона, офіційний Вашингтон орієнтується на співіснування з Радянським Союзом як, в його розумінні, одинокую реальну концепцію міжнародних взаємин. Так розуміють справи також офіційні кола Англії, Німеччини і Франції, зокрема Де Голля. Вони постійно розбудовують свої збройні сили, щоб забезпечитись перед радянським обманом, але рівночасно намагаються мирними засобами якнайбільше знизити залізну завісу, що ділить вільні народи від народів совєтської імперії. Засобом для цього має служити зокрема культурний обмін. Керівники західної політики вказують, що така тактика себе виправдує, що м. ін. завдяки цьому Румунія, Угорщина, Польща, Чехо-Словаччина виявляють щораз більше автономістичні чи радше самостійницькі тенденції у відношенні до Москви.

Тим часом серед офіційних кіл української громади в США і на еміграції взагалі є чимало людей, які таку політику засуджують як капітулянтство перед Москвою. Вони в принципі відкидають навіть такі невеликі спроби втягнути Україну в процес культурного обміну, як виступи мистецьких ансамблів. Вони більше значення надають нікого не зобов'язуючим фразам деяких членів Конгресу США про «визволення» народів совєтської імперії. В такому мисленні є багато із спадщини інтервенціоністських сподівань, а це не може викликати ентузіазму у кожного, хто пам'ятає, що ми живемо в добу атомової зброї.

Таке мислення і, зрештою, деколи й заяви в устах деяких українських діячів не є тасмницею для керівних кіл західної політики і для преси. Тому є підстави припускати, що це також поважно вплинуло на їхнє неприхильне або літєпле ставлення до справи пам'ятника Шевченкові, в якій вони хотіли бачити також зразок такої політики, яку важко погодити з сучасними тенденціями міжнародного розвитку. У цьому велика шкода. Бо Шевченка не треба і не можна вбгати ні в які формули політичних концепцій чи тактик, його не треба в'язати ані з холодною війною, ані з коєкзистєнцією. Його ідеали тривалі і вічно живі.

Що згадана розбіжність поглядів на політику Заходу у відношенні до СРСР могла вплинути на ставлення впливової американської преси, підтверджується також тим, що Білий дім не прислав свого представника на шєвченківськє святкування. Щобільше, навіть привіту звідти не надіслали. Коли взяти до уваги, що президент США завжди письмово вітає конгрєси УККА, конвенції УН-Союзу, а навіть студентськє конгрєси, то зігнорування майже 100 тисяч українців на посвяченні пам'ятника Шевченкові — це безперечний афронт українськєй громадє в США чи її офіційному керівництву. Навіть присутність Айзенгауєра не змінєє того факту, хоч як дуже він там був бажаний. Бо сьогодні Айзенгауєр приватний громадянин Америки.

Не вистачєє казати, що, мовляв, Білий дім зігнуєув шєвченківськє роковини тому, що не хотів друкувати Хрущєва. Америка є світєвою патугою. І хоч вона намагаєтєє порозумітєє з Москвою, вона часто офіційно розкриває колоніальне поневолення радянськєх народів. Тому причини мусіли бути ще іншє. Про це одєрво повинні сказати українськєй громадє керівні особи Комітєту пам'ятника Шевченкові. Вони ж робили заходи, щоб сам президент США пам'ятник відкривав. А вийшло так, що не було від нього навіть письмового привіту.

Бражало також те, що недугою виправдав свою відсутність на посвяченні пам'ятника колишній пре-

зидент США Г. Трумен, який очєлюєув почєсний комітєт американськєх діячів. Дивним було і те, що у згаданому почєсному комітєті американськєх спонзорів не було сенатора Джекоба Джекєвітєса, який, як згадано, перший пропонуєув сенаторє в США шєвченківськє резолюцію, а також другого впливового сенатора з штату Нью-Йорк — Кітінга. Нєвідомо також, чому у пропаг'ятній книзі, що її видає Комітєт пам'ятника Шевченкові, в якій на перших трьох сторінках надруковані знімки трьох колишніх президентів США, Дж. Вашингтона, Д. Айзенгауєра і Дж. Кєннеді, нємаєє знімки тепєршнього президента США Л. Джонсона. Це не тільки недогляд, але й грубий нетакт. Нарєштє, дивно виглядає і те, що в урочистостях, присвячених людині, яку ставлять побіч Шєкспієра, Гєтє чи Пушкєна, нє було присутніх хоч би одного американськєго письменника, поєта чи малєра з великим імєнем. Досі нєвідомо, чи Комітєт пам'ятника Шевченкові їх проєсив, чи ні.

Усє це приводить до згаданого вжє висновку, що 27 червня 1964 року був тільки назовні українським днєм у Вашингтоні. Це була безперечно ім-позантна українська маніфєстація. У цій маніфєстації на рівні був зокрема перєсєчний українець, громада, для якої це був великий дєнь національного пїдйому, дєнь вдячності Шевченкові і гордості за нього. Велику працю провели також керівники Комітєту пам'ятника Шевченкові. Але вони винні українськєй громадє в Америці вияснення, чому разом з успїшною маніфєстацією не прийшли політичні успїхи в керівних колах Вашингтону. Українська громада в США доволі зрїла, щоб сказати їй правду. Писати тільки — як це роблять деякі газети, — що українці виграли битву, — не вистачєє. Бо правда є така, що в деяких відношеннях українці виграли, а в інших прогєрали. Треба отжє розібратєє в тому, наскільки невдачі, що мали місце, є резульєтатом об'єктивних умов, на які ми не маємо впливу, а наскільки вони спричинєні самими українцями.

При цій нагоді керівники Комітє-

ту пам'ятника Шевченкові повинні вивчити й інші справи, внутрішньо-українського характеру.

Силою умов 150-ті роковини Шевченка є українською політичною маніфестацією і участь політичних груп є samozрозуміла. Але знижує значення таких свят те, коли деякі, ласі на почесні українські діячі використовують шевченківські роковини для того, щоб задовольнити свої грубо перебільшені амбіції. До Шевченка їм все таки дуже далеко. Керівників Комітету пам'ятника Шевченкові треба спитати, як стало можливим те, що впродовж шевченківських святкувань у Вашингтоні не було дано слова нікому українському письменникові, поетові чи маляреві, що забули про існування наших учених шевченкознавців, а громаду змусили слухати численні, деколи пренудні еляборати політичних і громадських діячів. Ще гірше, коли до таких почесей згадані діячі приходили шляхом дискримінації і ганьблення інших українців. Автор цих

рядків не належить до табору УНР, але викреслення з пропам'ятної грамоти, яку вмурували у пам'ятник Шевченка, імени президента УНР в екзилі, який є символом тягlosti української державницької ідеї, вважає ганебним вчинком. Комітет пам'ятника Шевченкові зобов'язаний публічно назвати тих малих людей, які за це відповідають. Так само треба публічно назвати тих, хто відповідальний за незапрошення у комітет почесних українських гостей представників Української Головної Визвольної Ради і Організації Українських Націоналістів за кордоном та Української Револуційно-Демократичної Партії, у час коли у цей комітет були запрошені представники інших установ і груп. Спричинники таких затій зайвий раз розкрили, що їхні душі докраю затроєні злобою і ненавистю. Навіть у дні шевченківських роковин вони не були спроможні підняти очі понад свої вузькі горизонти.

Мирослав ПРОКОП

Вшанування пам'яті Михайла Ореста

В першу річницю смерті поета в Літературно-мистецькому клубі в Мінеаполісі, Мінесота (США), влаштовано літературний вечір, що його відкрила Оксана Соловей, зачитавши вірш Ігоря Качуровського «Чорна стрічка», присвячений М. Орестові та Іванові Вагрянму.

Про життя та творчість М. Ореста як поета, перекладача, редактора і керівника «Інституту літератури» доповів Олександр Филипович. Говорячи про нього як поета, він зазначив, що назву першої збірки поезій «Луни літ» можна б прикласти до всієї творчості Ореста — вона бо є відгомном цілої пореволюційної доби, доби похмурої та жорстокої. Орест — це поет-гуманіст, який бачить у житті боротьбу двох сил: добра і зла. Хоч він і приходить до висновку, що «видимий світ є більше злом, ніж благом», все ж вірить у «день добра». Особливу увагу доповідач приділив лірично-епічній пое-

мі «Повстання мертвих», сповненій апокаліптичних візій, в якій з незвичайною експресією описаний «день гніву». Ніхто з наших поетів не описав з такою силою жахів другої світової війни, як це зробив Орест.

Природа дає поетові забуття і загоєє душевні рани; він завжди мріє про відпочинок серед природи.

Для ілюстрації різних мотивів поетичної творчості Ореста зачитано ряд його віршів. Яків Мороз продеклямував «Мій ум отемнила нечувана осінь», Валентина Ермоленко — «Лист» та «Минуле зноситья березою гінкою», а Оксана Соловей — «Шляхами битими не хочу я ходити», та «Ласкава мла вкриває тихий обрій».

В другій частині доповіді була з'ясована діяльність Ореста як перекладача, збирача та редактора літературної спадщини неоклясиків і керівника «Інституту літератури». Щоб показати досконалість перекладів,

деякі твори були зачитані в оригіналі та українському перекладі: вірш англійської поетки Крістіни Россеті «Коли умру, мій любий» зачитала Інна Елліот, уривки з «Ямбів» Андре Шеньє французькою та українською мовами — доповідач; а новелю Германна Гессе «Три листи» — Олександр Корсунський.

З цікавими спогадами про М. Ореста виступив його земляк і товариш з гімназії О. С. Головка.

Про одну маловідому подію

Мова йде про маловідомий факт з історії українсько-єврейських стосунків — про виступ Тараса Шевченка і товаришів проти дискримінації євреїв у царській Росії.

В бібліотеці Британського музею зберігається єдиний примірник книги «Русские люди о евреях», що була надрукована в Петербурзі в 1891 році. До книги прикріплений лист С. Рапопорта на адресу директора бібліотеки. С. Рапопорт заявляє, що він є автором цієї книги, і повідомляє, що надіслана ним книга є єдиним примірником, який існує з цього видання.

Із згаданої книги довідуємося наступне:

Журнал «Иллюстрация» (редактор Вл. Златов) помістив у 1858 році, в числі 35, не підписану статтю «Западно-русские жидаы и их современное положение». Проти цієї статті виступив «Русский Вестник» (видавець Михайл Н. Катков), бо в статті були місця, що ображали євреїв. «Тон статті мусів викликати обурення не тільки євреїв, але й кожного освіченого християнина». В ч. 21 за листопад 1858 появилася відповідь на цю статтю, де автори, м. ін., писали:

«В інтересі правди і добра література повинна користуватися по змозі більшою свободою для оборони думки чи для її заперечення. Чим повніша і без заборон прилюдність, тим краще для літератури та життя. Але кожна людина, що виступає з друкованим словом, має перед суспільством тим важливішу відпові-

Влаштована виставка поетових рукописів, окремих збірок, фотозняток та голосів преси про Ореста і видаць «Інституту літератури» давала перегляд і творчості, і життя поета. Привертала увагу книга «Безсмертні» — збірник спогадів про трьох українських неоклясиків, жертв російсько-більшовицького терору. Ця книга — остання в Орестовій діяльності як редактора та упорядника.

О. Ф.

дальність, чим більше слово дістає характер морального вчинку... „Иллюстрация” дозволила собі наклеп, тим більше обурливий та зухвалий, що для нього не було найкращої причини навіть в очах таких людей, які не знають інших спонук, ніж нечиста користь і підкупство... Такий спільний протест буде найкращим задоволенням для честі скривджених людей і найліпшим доказом здоров'я того суспільного середовища, яке власним вільним актом засуджує та плямує кожне негідне діло... Нехай наша література назавжди відгородиться від подібних явищ».

Цей протест підписало кількадесят російських літераторів і діячів культури.

Українці приєдналися до цього протесту в наступному числі журналу «Русский Вестник» (ч. 22). Вони писали:

«...впродовж багатьох століть християнські нації, з яких сьогодні складається Російська Імперія, таврують розпорошене по всьому світі плем'я євреїв іменами злочинців, зрадників, обманців, ворогів Бога та людства. І не тільки словами виявляється незадоволення суспільств та урядів євреями... Їх виганяли, топили, палили і різали як живих звірів... З другого боку, сучасний практичний розум доводить нам дуже перекожливо, що загальна ворожість до євреїв з боку християнських народів не привела євреїв ні до чого доброго і що тільки вільна освіта та рівність у громадянських правах можуть очистити єврейську національ-

ність від усього того, що в ній є неприязним супроти іновірців...»

Цей лист підписали: Марко Вовчок, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, М. Щепкин та Номис.

Факт, що найвищачніші представники українського інтелектуального світу сто років тому виступили проти дискримінації євреїв, є такий промовистий, що він не потребує коментаря. Варто тільки звернути увагу на те, що М. Щепкин виступив не в російській, а в українській групі; виходить, що він бажав таким способом підкреслити свою приналежність до українства.

Стільки з книги С. Рапопорта. Згаданий вгорі лист не з'ясовує, що ста-

лося з книгою. Можна припускати, що весь тираж був skonфіскований та знищений. Реакційному режимові напевно не вигідною була книга, в якій були зібрані позитивні голоси найвидатніших діячів культури в царській імперії, серед них також голос П. Чубинського і репресованих за участь у Кирило-Методіївському братстві Шевченка, Куліша та Костомарова.

Знищена книга С. Рапопорта появилася в німецькому перекладі в 1900 році в Берліні п. н. «Die Juden in Russland. Urkunden und Zeugnisse russischer Behörden und Autoritäten».

Михайло ДОБРЯНСЬКИЙ

«Сучасні проблеми радянської внутрішньої політики»

В порівнянні з дотеперішніми студійними конференціями, які щорічно в липні влаштовує Інститут вивчення СРСР у Мюнхені, цьогорічна конференція відрізнялася, з одного боку, дальшим підвищенням науково-дослідницького рівня та кращою організаційною підготовкою і, з другого, відносно малою кількістю учасників-слухачів.

Почнемо з останнього: під час відкривальної сесії (13 липня вранці) в конференційній залі мюнхенського «Дойчес Музеум» було дещо понад півтори сотні людей. У трьох чергових півдневих сесіях кількість учасників не перевищувала 60-70 осіб, хоч не є таємницею, що організатори розіслали близько 400 запрошень. В очі впадала відсутність «реномованих советологів» з-поза Німеччини, які раніше не тільки брали жваву участь у дискусіях, але також самі виступали з власними доповідями чи співдоповідями. Важко пояснити причину такого явища.

Якщо мова про організаційну підготовку, треба визнати, що кожний, хто бажав виступити в дискусії, отримав від дирекції інституту (кілька днів перед відкриттям конференції) повний німецько- або російськомовний текст стосовної доповіді. Тому доповідачі не потребували втом-

лювати слухачів своїми довгими викладами, а обмежувалися 15-хвилинним зведенням своїх тез чи резюме. Така метода дозволяла виступити більшій кількості дискутантів, яким уже була знайома тематика окремих доповідей.

Мotto конференції були питання внутрішньої політики СРСР. Культурно-політичним пунктом слід уважати доповідь Абдуррагмана Авторханова про «Комуністичну програму денационалізації національностей СРСР», який у своїй докладній аналізі при допомозі широкої аргументації на підставі радянських офіційних та публіцистичних джерел довів, що т. зв. «інтернаціоналізація» є невибагливою ширмою для прикриття шорсткої та послідовної насильної русифікації. Не дивно, що дискусія у зв'язку з цим рефератом була найжвавіша: в ній взяло участь 15 осіб, у тому числі більшість неросіян, які доповнили твердження та висновки А. Авторханова. Висунено також питання, чому замість точного окреслення «російський імперіалізм» уживається ненауковий «советський імперіалізм». Репліки деяких російських дискутантів звучали такі несерйозно, коли, наприклад, можна було почути «аргумент» у стилі, що «Сталін, Орджонікідзе, Їєрія чи Мікоян у керівництві СРСР аж ніяк не мо-

жуть служити доказом про якусь «кавказизацію» союзних республік». При цьому треба ствердити, що ніхто з російських дискусантів не засудив русифікації і не відмежувався від неї так, як не засудив її досі ніхто з-поміж російської антикомуністичної еміграції, хоч кожному відомо, що насильна асиміляція або денационалізація належить до категорії морального народобвиства («геноциду»). Чи таке відмовчування означає, що з русифікаторським курсом президії та секретаріату ЦК КПРС погоджуються всі без винятку росіяни?

Досі не тільки у відповідальних колах Інституту вивчення СРСР, але також у колах західних «кремльологів» національне питання в СРСР і політика русифікації трактувалися як своєрідне «табу». А ці справи є однією з найважливіших кризових проблем російсько-більшовицького режиму, якщо ж мова про його внутрішню політику, то такі найважливішим кризовим питанням. Ішлося б про те, щоб установи того роду, як мюнхенський інститут, нарешті проаналізували колоніальну експлуатацію союзних республік у питанні бюджетування інвестицій, податкової системи, «освоєння Сибіру» тощо. Це було б справжнім об'єктивним вивченням Радянського Союзу. А, може, капітальна аналіза А. Авторханова є тільки «першою ластівкою, яка ще не робить весни»?

Першим з-поміж доповідачів виступив проф. Ганс Равпах, директор мюнхенського «Ост-Ойропа Інститут-у», який говорив про «Питання виробництва та розподілу на шляху до комунізму». Його доповідь, опрацьована з пункту бачення західного економіста, вказала на весь комплекс труднощів у зв'язку з намаганнями режиму підвищити життєвий стандарт підрадянської людини. Фаховими були також окремі висупи дискусантів.

Цікаво та влучно схарактеризував Тамурбек Давлетшин «Радянську концепцію всенародної держави», яка, згідно з більшовицькою пропагандою, мала б прийти на зміну «дер-

жави диктатури пролетаріату» і бути завершеним «бездержавного та безкласового суспільства». Доповідач чітко підкреслив, що про «відмирання» партії як політичного «авангарду» пролетаріату (тепер та в минулому) або народу (в майбутньому) немає й мови. Фразу про «відмирання» держави на користь суспільства треба розуміти як «відмирання» на користь єдиної партії, яка і сьогодні стоїть понад громадськими та державними органами.

Відмітимо, що в дискусії один з російських дискусантів висунув тезу, що приклад Румунії, яка опонує тепер Москві, матиме вплив на емансипаційні тенденції не тільки в країнах «народної демократії», але також і в національних «союзних республіках».

Про «виховання „нової людини“» комуністичного суспільства говорив Юрій Писменний, який на підставі радянських, зокрема літературних, джерел зробив аналіз успіхів та неуспіхів режиму в його спробі виростити чи створити таку «нову людину», насолодою життя якої буде праця. В дискусії підкреслено, що режимові йдеться тепер про «опанування кожної окремої людини» так, як колись йому йшлося про «опанування народних мас». Цікаво відмітити знову, що згаданий вгорі російський дискусант звернув увагу на спротив молододі генерації цим виробничим плянам режиму і що цей спротив є в усіх союзних республіках; для люстрації він посилався на поставу молодого покоління українських поетів та письменників.

Доповідь Ніколая Галаля була присвячена темі «звуження сфери радянської внутрішньої політики — його причини та наслідки».

Завданням студійних конференцій, які інформують учасників про дослідні наслідки та висновки, не є давати якісь зобов'язуючі рецепти для конкретної, практичної поточної політики. Їхнім основним завданням є звертати увагу зацікавлених на ті чи ті тенденції в цілісній політиці даної країни або в спеціалізованій ділянці такої політики. Більше ніж зрозуміло, що конференції того роду

повинні бути вільні від публіцистики чи публіцистичного підходу до суспільних явищ. Від такого підходу не була цілком вільною також і остання конференція Інституту вивчення СРСР, що виявилось радше

в дискусіях, ніж у самих доповідях, хоч і останнім якоюсь мірою (в деяких формулюваннях) бракувало методичної чіткості та ясних недвозначних уточнень.

В. П. СТАХІВ

Чи ще один скандал у Києві?

Московська «Литературная газета» від 26 травня в нотатці п. н. «Київ зустрічає гостей» пише: «З усіх кінців світу в столицю України з'їжджаються визначні діячі літератури, науки, культури, письменники, вчені-слависти, перекладачі. Вони братимуть участь у ювілейних Шевченківських святкуваннях і в Міжнародному форумі, присвяченому 150-річчю з дня народження великого Кобзаря».

Українська радянська преса вже кілька місяців тому гордовито писала, що «за допомогою ЮНЕСКО в травні відбудеться міжнародний літературний форум» у зв'язку з світовим відзначенням ювілею Шевченка. Тепер ця преса подала досить широке звітлення РАТАУ про цей форум («Радянська Україна» від 29, 30 та 31 травня і 1 червня; «Літературна Україна» від 30 травня та 3 червня; «Радянська культура» від 31 травня та 4 червня).

Цікаво б перевірити, які то «визначні діячі» прибули в останні дні травня до Києва і Канева «з усіх кінців світу»? Поминувши осіб з країн т. зв. «народної демократії» та з інших союзних республік СРСР, про яких важко згоденбути точніше сказати з огляду на дуже малу популярність цих призвищ, можна з прикритістю ствердити, що травнева київська імпреза почалася та закінчилася цілковитим провалом. Відповідальність за такий провал несуть передусім уряд УРСР, його міністерство закордонних справ і Комісія УРСР в справах ЮНЕСКО (голова — міністер культури Ростислав В. Байчук).

Серед активних учасників та пасивних спостерігачів з-поза меж СРСР були тільки такі справді відомі особи:

з Франції — пані Марі Шерер, викладач української мови в паризькій Школі східних мов, та Ежен Гійєвік, перекладач якого з ліричної творчості Шевченка недавно появилися в Парижі;

з Японії — професор славистики Тацуо Урода;

з Індії — професор славистики Чаттерджи Кумар;

з Швейцарії — драматург Фрідріх Дюренмат;

з Польщі — письменник Ярослав Івашкевіч (голова спілки письменників) та проф. Влодзімерж Лер-Сплавінський;

з Німеччини — проф. Едуард Вінтер (член Академії наук у Східньому Берліні, упорядник тому німецькомовних писань Івана Франка).

Сімона де Бовуар та Жан Поль Сартр, які заповіли свою участь, вбачилися листовно з огляду на інші (важливіші? — прим. ред.) зобов'язання, конкретно з огляду на свою участь у кількох віомі в Римі, присвяченому пам'яті Грамці.

Навіть з боку ЮНЕСКО не присвячено належної уваги київському форумові, де цю міжнародну організацію репрезентував росіянин Ершов; а генерального директора та керівника департаменту культури заступав пан Роже Кайюа, завідувач відділу літератури, тобто один з підрядних службовців. Також реклямована комуністами т. зв. Всесвітня рада миру, яка ніби «подбала про світове відзначення ювілею Т. Шевченка», заблистіла відсутністю. Щоб в останньому випадку яось рятувати ситуацію, Олександр Е. Корнійчук виступив як офіційний представник президії цієї ради.

На форумі було багато різnorodних виступів, але з-поміж вищеподаних чужоземців ніхто, за винят-

ком Я. Івашкевича, слова не забирало. До слова не допущено також представника УРСР в ЮНЕСКО — А. С. Кисля; якщо мова заходила про цю міжнародну організацію, то від її імені постійно зголошувався згаданий уже Ершов.

Від Кореллі до Бартока

В менгеттенській залі Українського народного дому 18 квітня 1964 року відбувся виступ скрипалів Ярополка Ласовського; фортепіановий супровід у коректній естрадній манері виконував Роналд Кершнер.

Концерти цього роду відбуваються не часто, а тому кожний з них відіграє у нашому музичному житті значну роль, що власне умотивовує відношення цієї імпрези, хоч наш молодий концертант зробив чимало огрехів і недоглядів, що значно обнизило рівень його концерту. Про ці речі важко писати, але такі помилки можуть непомітно зростатися з молодим мистцем, щоб потім унеможливити його вихід на поважніші концертні естради, що, сподіваємося, є в плані цього музики. Ласовському конче треба вишліфувати манеру естрадної поведінки і появи, позбутися вибивання ногою такту, що й оптично негарно вражає і перешкоджає при слуханні глухим бубонінням. Також треба розв'язати і проблему нотних пультів, бо читання нот і обертання сторінок забирає багато уваги, а коли зважити, що інтерпретація виконуваного твору вимагає від віртуоза всієї його зосередженості, — побачимо важливість завчання концертного репертуару, тим більше, коли програма концерту складається майже цілковито з творів малого або навіть мініатюрного формату.

Ласовський має експресивну натуру, і його гра сповнена емоцій, що нагадує скрипалів (сучасних) типу Стірна, Д. Ойстраха, Рабіна і чітко відмежовується від досконалої, але сухої віртуозності, з чим зустрічаємося в інтерпретуванні недавно померлого Фріца Крайслера. Кожний мистець-віртуоз повинен створити

Питанню, поставленому в заголовку, треба дати притакуючу відповідь. Про самий провал (чи скандал) можна б писати більше, якби не сором за київських влаштувачів цього форуму.

В. П. С.

свій власний стиль інтерпретації, але не меншою мірою треба виявити стиль і дух, що є питоменні даному композиторові і певній епосі. Широкий і бурхливий потік інтерпретування Ласовського, який навіть часами доводив до технічних колізій, творів модерніста «народника» Бартока («румунські танці»), цей же підхід до творів віртуозів Сарасате і Крайслера, навіть ще й до сонати Бетговена — можна виправдати і можна зрозуміти, але твори Кореллі треба виконувати в питоменній цій добі (Вівальді, Тартіні, Льокателлі, Віотті, Перголессі) філігранності і дисциплінованому акцентуванні. В інтерпретації Ласовського окреслені грані музичних стилів (Кореллі-Моцарт-Бетговен-Барток) затерлися і втратили питоменний аромат.

Українська частина програми цього концерту (Гайворонського «Думка»; Фоменка «Розповідь бабусі» і «Колісанка») вийшла блідо, бо ці речі, крім поверховної сантиментальності, не представляють інтересу як під оглядом композиційним, так і під оглядом технічно-віртуозним.

Коли вже мова про програму, варто звернути побажання на адресу наших мистців від музики, які концертують або мають вплив на творення концертних програм у нас: завжди було бажаним зрушення утертої формули підбору композиторів і композицій, щоб світові поняття формату Малера, Шенберга, Вольфа, Стравінського, Сібелюса, Яначека, Енеско, Форе, Пуленка, Гіндеміта, Прокоф'єва, Равеля, Шімановського, Бльоха, Барбера, Брітена і багатьох інших стали животворним надбанням нашого суспільства, а тим більше набирає це ваги під цю пору, коли українська культура на еміграції

знову zagrożена зливою писань, які з наголосом орієнтують на речі дрібного гатунку, значно обнижуючи рівень нашого духового життя тут. Здається, Ласовський має правильне розуміння цих речей, що помітне і в програмі його концерту, бо, крім вже «прийнятих» у нас Моцарта і Бетговена і таких, як Сарасате і Край-

слер, — модерний Барток і клясичний Кореллі надали цьому концертові вимірів. В майбутньому очікуватимемо дальших виступів цього молодого скрипаля, бо здається, що після усунення деяких технічних огріхів він виконуватиме у нас певну культурну місію!

Ю. С.

З радянської сатири

Усі літературні журнали, що виходять в УРСР, мають відділи сатири й гумору, в яких друкуються переважно і майже виключно гуморески й байки. Але знайти в них щось справді смішне й дотепне нам досі не траплялося. Тому пропонуємо увазі наших читачів, замість українських зразків, «Неймовірні історії» з «Літературної газети» (від 24 березня 1964), які є справді добрим зразком сатиричного жанру.

Редакція

НЕЙМОВІРНІ ІСТОРІЇ

Друге засідання клубу сатириків і гумористів почалося з деяким запізненням. Член ініціативної групи Гр. Горін з'явився, коли майже всі чергові проблеми були обговорені, таким чином для його доповіді не лишилося часу. Зрештою, те, що Гр. Горін спізнився, нікого особливо не здивувало. Усі знали, що він за фахом лікар «Швидкої допомоги»... Але цього разу причина спізнення була до того неймовірною, що замість доповіді йому було дозволено розповісти історію, яка називається

ЧЕСНИЙ ШОФЕР

Я підніс руку. Таксі зупинилося.
— Здрастуйте, — сказав я шофєрові. — Мені, вибачте, недалеко. До Самотечної площі... Але я дуже поспішаю.

— Прошу, куди завгодно! — сказав він.

За п'ять хвилин ми зупинилися. Лічильник показував сорок дев'ять копійок. Я подав карбованця.

— Вибачте, але в мене нема дрібних, — сказав шофер.

Я попорпався в кишнях і дістав п'ятдесят копійок.

— У мене навіть копійки немає, — сказав шофер.

— Даруйте, яка дрібниця! — усміхнувся я.

— Ні, ні, — запротестував шофер. — Мені з пасажира зайвого не треба. На чай не беру!

— Дуже приємно, — сказав я. — Але що робити?

— Тут ліворуч є тютюновий кіоск. Там ви зможете змінити гроші.

Як на зло, ліворуч заборонено було повертати. Ми повернули праворуч. Як на зло, тут був рух тільки в одному напрямі. Одним словом, коли ми добилися до тютюнового кіоска, він був закритий на обідній перекур. Лічильник показував дев'яносто сім копійок.

— Нема здачі, — засоромлено сказав шофер. — На чай не беру!

— Дуже добре, — сказав я, — тоді будьте ласкаві проїхати ще на три копійки.

Ми проїхали ще тридцять метрів. На лічильнику стояло рівно карбованець.

— Стоп! — сказав я. — Зупиніть машину.

— Тут, на жаль, зупинятися заборонено, — сказав шофер.

— Тоді виключіть лічильник!

— Не маю права! — сказав шофер. — Коли в машині сидить пасажир, значить, лічильник мусить бути влучений.

Я глухо застогнав.

— Не сумуйте, — співчутливо сказав шофер. — Ми щось зміркуємо... Біля Київського двірця є оцадкаса, в якій працює одна моя знайома дівчина. Вона нам швидко все змінє.

Як на зло, оцадкаса біля Київського двірця була вихідна. На лічильнику було рівно три карбованці.

Оповідання Гр. Горіна захопило слухачів, і всім захотілося розповісти якунебудь неймовірну історію. Тут підвіся М. Розовський:

— Я хочу вам розповісти історію, якої не було, не буде, а головне — не повинно бути! Ця історія називається

ПРО СЛОНА

Прийшло якось на нашу фабрику замовлення. Просили зробити муху. Ну, завдання просте — привезли слона, почали робити. Робили, робили... Вистругували, вистругували... Головний інженер каже:

— Нічого не вдієш, муха не виходить.

— Чому?

— А матеріялу, — каже, — мало привезли, він весь на стружки пішов.

І дійсно, від слона самі вуха лишилися.

Гаразд. Надійшло нове замовлення. Просили зробити комара. Привезли нового слона, почали робити. Робили, робили... Виточували, виточували... Головний інженер каже:

— Нічого не вдієш, комар не виходить.

— Чому?

— Відходи, — каже, — великі. Та й потім наше ж устаткування нове, а слони, як правило, не стандартні.

І дійсно, від нового слона самі бивні залишилися.

Надійшло нове замовлення. Просили зробити мікроба. Завдання — плюнути й розтерти. Привезли третього слона, почали робити. Робили,

Я подав гроші. Шофер поклав їх у кишеню.

— Вибачте, що так вийшло, — сказав він. — Але зате все точно.

— Я дуже вам вдячний, — сказав я. — Але як же мені все таки потрапити на Самотечну площу?!

— Я доведу вас! — Шофер влучив лічильник.

За п'ять хвилин ми доїхали до Самотечної площі. На лічильнику було рівно сорок дев'ять копійок. Я швидко вийняв з кишені складаний ніжик і приложив до шоферової горлянки. По цьому я тицьнув йому в руку п'ятдесят копійок і вискочив з таксі... На душі мені було гидко від думки, що я завдав моральної прикрости такій чесній людині.

робили... Видовбували, видовбували... Головний інженер каже:

— Нема де дітися, мікроба створити не можемо.

— Чому?

— А болванка, — каже, — малогабаритна. А до того ж у нас для мікроба немає тари.

І дійсно, від третього слона нам хвостик лишився.

Надходило потім багато замовлень. Чого лише не просили зробити з слонів — бабку, мурашку, коника, сороконіжку... Витоплювали, вискоблювали, викристалізовували... Нічого не виходило. Від слонів лише одна яканебудь дрібничка лишалася.

Перестали надходити на нашу фабрику замовлення. Що робити? Як бути? Раптом головний інженер каже:

— Нічого не вдієш, підрахуймо резерви виробництва!

Взяли вуха, бивні, хвостик і все інше. Зібрали все до купи, підчистили, підпасували.

І вийшов слон. Нічогенький собі. Зовсім пристойний. Як новенький. Головний інженер каже:

— Та з нього тепер що хочете можна зробити!

— Що?

— Муху, наприклад!
Саме таке замовлення ми й надіслали відразу на сусідню фабрику.

Присутній на засіданні Арк. Арканов теж захотів розповісти неімовірну історію.

— Власне й не знаю, — сказав він, — можливо, багато хто вважатиме її й імовірною, але назва в неї напевно незвичайна:

ТРАНСАБРИКОТЕН

У клубі відбувався вечір усного журналу «Хочу все знати». Зала була повна. Ті, що все знали, охоче ділилися з трибуни з тими, хто ще знав не все.

В середині вечора головуючий оголосив, що зараз виступить співробітник науково-дослідного інституту. Промовець з'явився на трибуні.

— Товариші. — сказав він. — Основне питання, яке опрацьовує наш інститут, — це питання про трансабрикотен.

У залі знявся захоплений шум.

— Трансабрикотен — це вузловий момент нашої діяльності, — продовжував промовець. — Взагалі кажучи, трансабрикотен до двадцяти п'яти років людину не хвилює. Не хвилює він її і до п'ятдесяти років, і до сімдесяти. І навіть починаючи з дев'яносто п'яти років теж нікого не хвилює. Таким чином трансабрикотен довгий час лишався неопрацьо-

ваною темою. І тільки завдяки нашому інституту вдалося впритул підійти до трансабрикотену.

По годинному виступі промовець зійшов з трибуни. Його супроводили оплесками. Ще б ні, завдяки йому перед слухачами відкрився новий світ трансабрикотену. Правда, в залі виникли деякі розбіжності з приводу того, що таке трансабрикотен. Одні вважали, що це музичний інструмент, другі — що це ядрова частинка, треті запевняли, що це сос до печені.

Я з іронією поглядав на присутніх. Бо я не посоромився під час перерви підійти до промовця й запитати, що ж таке трансабрикотен.

— Бачите, — відповів він. — Трансабрикотен — це один з різновидів обдуралюна.

— А що таке обдуралюн?

— Цього, на жаль, покищо не знає ніхто! — відповів він.

Відразу ж виникла суперечка, чия історія найімовірніша. Після дискусії шала терезів перекилилася на користь Гр. Горіна. Бо можна припустити, що з слона хтось зробив муху, а не навпаки. Можна погодитися, що якийсь там інститут працює над невідомими трансабрикотенами... Але щоб такі відразу ж зупинилося на поданий знак — повірити трудно.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

Людина солідних знань і спокійної аналізи

«Стара гвардія вмирає, але не піддається» — цим висловом наполеонідів найкраще можна схарактеризувати весь життєвий шлях професора інженера Євгена Олексійовича Гловінського, який у вівторок, 7 липня 1964, залишив нас назавжди. Немає нікого серед емігрантського суспільства, хто глибоко не сумував би з приводу втрати української людини, яка свій життєвий шлях закінчує в чужій землі — далеко від батьківщини. Але смуток і жаль ще більше болючий, коли втрачається людина видатних здатностей, людина великих особистих та громадських чеснот. Хто знав Є. О. Гловінського особисто або хто зустрічався з ним у науковій, політичній та громадській праці, той свідомий, яку втрату ми понесли з його смертю. Відійшов від нас принциповий самостійник та соборник, знаменитий дослідник підрядянської економіки, відомий учений і політик. А передусім всевідданий справі державного визволення України громадянин справді небувалих здібностей.

Народжений у серцевій області України, на Київщині, 1894 року, після закінчення середньої освіти він прагнув присвятити себе студіям та науковій праці. Велика війна і визвольні змагання України стали цьому на перешкоді. Євген Олексійович брав активну участь у визвольній боротьбі армії Української Народної Республіки — він сотник цієї армії.

На еміграції, у Варшаві, присвятився науковій та публіцистичній праці. Як науковий співробітник Українського наукового інституту (1930-1939) опублікував такі сьогодні вже унікальні джерельні праці: «Проблема розрахункового балансу України», «Гроші і кредит СРСР за часів першої п'ятилітки», «Фінанси УРСР» та інші.

Солідну науково-дослідницьку діяльність він розгорнув ще ширше після другої світової війни, будучи дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, професором Україн-

ського технічно-господарського інституту та Українського вільного університету і науковим співробітником Інституту дослідження СРСР. Не тут місце давати точну характеристику його науковій діяльності. Це повинні зробити компетентні особи.

Проф. Є. Гловінський брав активну участь в українському політичному житті — заступник голови президії ЦК УНДС, член та заступник голови президії Української Національної Ради, а останньою головою комісії закордонних справ цієї ради.

Як науковець і як політик Покійний був людиною внутрішньо національного компромісу — всенациональної солідарності, об'єднання всіх українських політичних течій для спільних змагань за відновлення суверенної Української Народної Республіки. Як дійовий член Українського християнського руху він щиро прагнув до зближення обох наших віровизнань. Тому він був мило бачений у кожному політичному середовищі, шанований усіма, незалежно від партійно-політичних переконань чи територіяльного походження.

Для нас, середовища журналу «Сучасність», покійний Євген Олексійович є незаступимою втратою. Перевантажений науковою працею і політичними та громадськими обов'язками, він завжди знаходив час, щоб на сторінках журналу (а попередньо в додатку до газети «Сучасна Україна» п. н. «Суспільство, економіка, соціальна політика») поділитися з читачами висновками своїх аналізів підрядянської економіки України. Ці спокійні щодо форми та глибокі щодо змісту аналізи були прикрасою наших видань.

Сказаним аж ніяк не вичерпується багатогранна та дуже корисна праця Покійного. Ці скромні слова є тільки китицею скромних квітів на могилу того, чия смерть у нашому серці залишила невимовний біль...

В. П. С.

З М І С Т

Інна Роговська. Два листи через загорожу	3
Александр Солженіцин. Матрьонин двір	6
«Душа сторіччя» (До 400-ї річниці з дня народження Шекспіра)	34
Емануїл Райс. Про стиль і відсутність стилю	64
Павло Чернов. З проблематики сільської частини УРСР	70
Іван Лисяк-Рудницький. До стану української науки в УРСР	80
Роман Рахманний. Відповідь молодому сердитому сфінксові	87
Деклярація ЗП УГВР (У двадцяті роковини створення УГВР)	95
Критика і бібліографія. Західньо-поліські говірки в діалек- тологічнім атласі Білоруси (Олекса Горбач) — Сві- тло і радість з України (Ол. Из.) — До шевченкіяна англійською мовою (Марта Тарнавська) — Фран- кіяна англійською мовою (Марта Тарнавська)	107
Огляди, нотатки. Відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашин- тоні (Мирослав Прокоп) — Вшанування пам'яті Михайла Ореста (О. Ф.) — Про одну маловідому подію (Михайло Добрянський) — «Сучасні пробле- ми радянської внутрішньої політики» (В. П. С.) — Чи ще один скандал у Києві? (В. П. С.) — Від Кореллі до Бартока (Ю. С.) — З радянського гумору	114
Посмертна згадка	127

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Якщо подарунки для рідних в СРСР,

тоді через LINDEX.

Чому?

Бо LINDEX, як безпосередній представник «Внешпосылторг-у», підтримує ліцензії самостійно і тому працює швидко та дешево. Ви не потребуєте жадного посередника.

Як Ви собі цього бажаєте: принесіть або самі до нас свої дарункові посилки, або виберіть їх у нашому багатому магазині.

Ми маємо на складі всі товари!

УВАГА! Радісна вістка! Тепер є можливість вислати подарунки за вибором адресата!

Через наше бюро Ви посилаєте своїм рідним відповідну суму грошей. Одержувач вишукує собі подарунок у каталозі і на місці отримує те, чого бажає.

Подарунки за вибором надають!

Крім цього, Ви можете тепер використати поширені можливості щодо дарункових посилок в СРСР за власним вибором.

Для цього не потрібні тепер жадні формуляри!

LINDEX Handelsgesellschaft mbH
8 München 27
Rauchstraße 5

(Tel.: 48 13 75 — 48 16 27 — 48 20 38)

Появилось 6 (80) число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за червень 1964

Держава і право — Економіка — Сільське господарство — Промисловість — Транспорт — Житлове будівництво — Побут — Школи — Література — Преса і видавництва — Релігія — Історія — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1,50 дол., річна передплата — 15 дол., передплата на два роки 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

